

Post-War Traumatic Existence: A Study of Collective Memory among war-stricken Residents of Ilam Province

Mohammad Nademi

Ph. D candidate of Sociology, Department of Social Sciences, Faculty of Human and Social Sciences, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (mohammadnademi72@yahoo.com)

Ahmad Rezaei (Corresponding Author)

Associate Professor in Sociology, Department of Social Sciences, Faculty of Human and Social Sciences, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (a.rezaei@umz.ac.ir)

Hamid Ebadollahi-Chanzanagh

Associate Professor in Sociology, Department of Social Sciences, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran (h_ebadollahi@guilan.ac.ir)

Abstract

The Iran-Iraq War (1980–1988), as one of the longest and most perilous wars of the 20th century, left profound impacts on Iranian society, particularly in border provinces such as Ilam. The aim of this research is to gain a deeper understanding of the perceptions of the people in this region regarding their experience of the war. Notably, the psychological traumas stemming from war gradually transcend the individual level over time, and these same painful narratives will shape the collective spirit of the war-stricken inhabitants. This study seeks to answer the following question: What does war mean to the residents of Iran's war-torn western border regions, and how have they experienced it? The present study was conducted using an interpretive-qualitative approach and a constructivist grounded theory methodology. Purposeful sampling of the convenience and theoretical types was used. Theoretical saturation was achieved when the sample size reached 27 individuals. For data analysis within the framework of the constructivist grounded theory method, the text was coded in three stages: primary, focused, and theoretical. Findings indicated that the experience of war and displacement, beyond disrupting daily life, has confronted post-war existence with various crises, the psychological damage of which continues to persist. In the collective memory of the people of Ilam, the war is recalled as a traumatic catastrophe that has affected various dimensions of individuals' lives across generations. Moreover, being war-stricken, as a collective identity, has led to the inhibition of individual, social, economic, and cultural development.

Keywords: Collective memory, War, Traumatic life, War-stricken, Experience of disruption, Constructivism.

Social Problems of Iran, Vol. 16, No. 4, Winter 2026

Received: 20/05/2025 Accepted: 29/06/2025 Pages 285–326

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University

ISSN: 2476-6933

Extended Abstract

1. Introduction

The Iran-Iraq War (1979–1988), as one of the longest and most tragic conflicts of the twentieth century, had profound effects on Iranian society, particularly on border provinces such as Ilam. The scope of the war consequences on the lives of the people of Ilam can be examined in various dimensions, including economic, cultural, and social relations. The impacts of this eight-year war, both material and spiritual, are far more extensive and destructive than what can be confined to a few specific options or limited to an eight-year timeframe. One of the inseparable dimensions of the war experience, which can influence all aspects of individuals' lives, is the role of the war in disrupting everyday life and causing psychological trauma. What is worth noting is that the psychological injuries caused by war gradually move beyond the individual dimension and these painful narratives will shape the collective spirit of the war-affected population. Although in the media and some studies, the effects and outcomes of the war have been evaluated as both positive and negative, this study focuses on the traumatic aspects of this phenomenon. This research will explore how individuals confront the memory of war, the pain and psychological distress they have experienced, and more precisely, the traumatic image of war in the collective memory of the people of Ilam. In other words, this study seeks to answer the following questions: What meaning does war hold for the people of the war-affected western border regions? How have they experienced the war? What scenes do they recall? How do their individual narratives of war intertwine with the collective spirit of the war-affected society? Has the experience of war, in the individual dimension, based on what occurred in the past, influenced the collective life of people today? How does the Ilamis' narrative of war differ from the official narrative of the war?

2. Methodology

In this study, considering the exploratory objective of the research, Charmaz's constructivist grounded theory method has been utilized. This approach is situated within the interpretive paradigm. Constructivists study how and sometimes why participants construct meanings and actions in particular situations. Charmaz believes that in the constructivist approach, we try to get as close as possible to the essence of an experience, but we cannot exactly replicate the participants' experiences. The constructivist

approach means that we must look for something beyond how individuals perceive their own situations. Researchers collected the necessary data by referring to individuals who had direct and firsthand experiences of war and displacement. Based on this, semi-structured interviews were conducted to gather the participants' narratives of war and displacement. In order to understand how narrators recall their past and experiences of war and displacement, questions were asked about how they became aware of the war, their experiences of displacement and forced migration, how they chose a new place to live, and their first-hand experiences of war scenes, among others. In this study, purposive sampling, using availability and theoretical sampling, was used to select participants. The average duration of each interview ranged from 50 minutes to 3 hours. The number of participants was determined based on the logic of qualitative sampling until theoretical saturation was achieved. In this way, 28 participants were interviewed to reach theoretical saturation.

To analyze the data within this framework, first, each interview was transcribed. After multiple readings of the text, we moved on to the coding and analysis phase. The text was coded in three stages: open, focused, and theoretical coding. In the open coding stage, each section of the interview text was assigned a conceptual code. Then, in the focused coding stage, more important and frequently occurring concepts were selected, and similar concepts with shared meanings were merged to form categories. In the final theoretical stage, the most important categories were selected and discussed in the data analysis. This process was iterative and involved constant comparison of raw data with concepts and categories. To assess the credibility of the findings, we used member-checking. In this way, after coding and analyzing the data, the findings were presented to some of the participants for their evaluation.

3.Findings

The feeling of being a victim (individual or collective) is a fundamental part of the Ilamis' narratives of the war. This trauma is perceived as unjust, unfair, and unethical, and the government failed to prevent it. Post-war traumatic living is a concept that emerges from the narratives of the people of Ilam province who were affected by the war. Experiences such as confronting death, living in the shadow of death, psychological trauma, and war-related trauma have created invisible wounds, the constant presence of non-being, and hidden psychological wounds, all of which are different dimensions of the Ilamis' experience of war trauma, ultimately leading to the concept of post-war traumatic living.

4. Conclusion

The narratives of the people of Ilam about the imposed war, as one of the most tense and affected areas during the war, contain complex and traumatic layers. These narratives are not only a historical description of events, but also a reflection of deep personal and collective experiences shaped by the war. Ilamis' narratives are full of signs of collective and individual trauma. The horrific experiences of war, such as aerial bombings, the martyrdom of loved ones, and the destruction of infrastructure, have caused deep psychological wounds in the society of Ilam. The narratives of the Ilamis are a combination of personal and collective stories. In these narratives, individual experiences are intertwined with broader war and resistance stories. These narratives simultaneously express personal pain and suffering, and also serve as tools for preserving collective identity and transmitting experiences to future generations. The experience of war and its resulting suffering has shaped an identity that transcends ethnic and religious groups, and the narrator conveys the endless and irreparable pain of war on the people of war-affected regions. Accepting the non-official narratives of war victims, and paying special attention to war-affected regions in order to promote economic, social, political, and cultural development, can help diminish the traumatic nature of post-war life in this region. In the long run, this can also heal the pain and suffering embedded in the collective memory of the people of these regions.

Keywords: collective memory, war, traumatic life, war-stricken, experience of disruption, Ilam

زیست تروماتیک پسا جنگ: مطالعه حافظه جمعی تجربه جنگ زدگی ساکنان استان ایلام

محمد نادمی^۱ احمد رضایی^۲ حمید عباد الهی چندانق^۳

چکیده

جنگ ایران و عراق (۱۳۵۹-۱۳۶۷) به عنوان یکی از طولانی ترین و پُرمخاطره ترین جنگ های قرن بیستم، اثرات عمیقی بر جامعه ایران، به ویژه استان های مرزی مانند ایلام، برجای گذاشت. هدف از این پژوهش، شناخت هرچه بیشتر ادراکات مردم این منطقه از تجربه جنگ است. آنچه قابل تأمل است این امر است که آسیب های روانی منبعث از جنگ کم کم با گذشت زمان از بُعد فردی خارج می شوند و همین روایت های دردناک، روح جمعی ساکنان جنگ زده را شکل خواهد داد. این مطالعه با هدف پاسخ به این سؤال انجام شده است که جنگ نزد مردم مناطق جنگ زده مرز غربی کشور چه معنایی دارد و آنان چگونه جنگ را تجربه کرده اند؟ مطالعه حاضر با رویکرد تفسیری-کیفی و روش نظریه زمینه ای (داده بنیاد) بر ساخت گرا اجرا شده است. شیوه نمونه گیری هدفمند از نوع در دسترس و نظری بود. با رسیدن نمونه ها به ۲۷ نفر، اشباع نظری حاصل شد. به منظور تحلیل داده ها در چارچوب روش نظریه زمینه ای بر ساخت گرا، متن در سه مرحله اولیه، متمرکز و نظری کدگذاری شد. یافته ها نشان داد تجربه جنگ زدگی و آوارگی، علاوه بر گسست در زندگی روزمره، زیست پسا جنگ را با بحران های گوناگونی مواجه ساخته که آسیب روانی آن همچنان دارای تداوم است. جنگ در حافظه جمعی ایلامیان به عنوان فاجعه ای تروماتیک یادآوری می شود که ابعاد گوناگون زندگی افراد در نسل های مختلف را متأثر ساخته و جنگ زدگی به عنوان هویتی جمعی، با خود بازدارندگی توسعه فردی و اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی را به دنبال داشته است. کلیدواژگان: حافظه جمعی، جنگ، زیست تروماتیک، جنگ زدگی، تجربه گسست.

۱. دانشجوی دکتری جامعه شناسی، گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران/mohammadnademi72@yahoo.com

۲. دانشیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران/(نویسنده مسئول)/a.rezaei@umz.ac.ir

۳. دانشیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران/h_ebadollahi@guilan.ac.ir

۱. مقدمه و بیان مسئله

از میان پدیده‌های اجتماعی برخی دارای تأثیر بادوام و طولانی‌تری بر حیات اجتماعی یک جامعه و ذهنیت مردمان آن هستند و بعضی نیز به دلایل مختلف در زمانی کوتاه‌تر فراموش می‌شوند و جای خود را به تجاری دیگر می‌دهند. شاید جنگ‌ها به لحاظ گستره تأثیراتی که بر زندگی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و خانوادگی افراد دارند و نیز حجم انبوهی از تغییرات اجتماعی که به دنبال می‌آورند، جزو پدیده‌های پدیدارشناسی و خطرات پایداری را در ذهن کسانی باقی نهند که آن‌ها را تجربه می‌کنند. اگرچه شاید در اهمیت جنگ بر تاریخ و حیات اجتماعی یک جامعه کم‌تر جای تردید باشد، اما گروه‌ها و اقشار اجتماعی مختلف و همچنین شهرها و مکان‌های گوناگون (به نسبت دوری و نزدیکی به میدان جنگ) به میزان‌های متفاوتی از این پدیده تأثیر می‌پذیرند و هریک با توجه به موقعیت خود با سطح ویژه‌ای از جنگ مواجه می‌شوند. در اینجا منظور نفی واقعیت تاریخی و اجتماعی نیست، بلکه این واقعیت دارای سطوح و ابعاد مختلفی فرض می‌شود که موجب می‌شود هریک از افرادی که آن را تجربه می‌کنند، روایت خاصی از آن ارائه دهند (جمشیدی‌ها و حمیدی، ۱۳۸۶: ۸۱).

تروماهای جمعی برای افراد و گروه‌ها ویرانگر است. تروما یک رویداد فاجعه‌آمیز است که نه تنها بر قربانیان بلاواسطه، بلکه بر کل جامعه تأثیر می‌گذارد. همان‌طور که تروما در سطح فردی جهان‌بینی‌های فرضی را درباره خود و موقعیت خود در جهان در هم می‌شکند (جانوف بولمن، ۱۹۹۲)، ترومای جمعی نیز می‌تواند بی‌ارتباط با قربانی شدن اولیه (الکساندر و همکاران، ۲۰۰۴؛ وولهارت، ۲۰۱۲) نحوه درک بازماندگان از جهان و درک رابطه بین گروه خود و سایر گروه‌ها را تغییر دهد.

تروما می‌تواند با قراردادن بازماندگان در معرض جنبه‌های تاریک طبیعت انسان، حس جهانی معنا را مختل کند؛ بنابراین، ایجاد معنا زمانی که افراد (گروه‌ها) با تجربیات تروماتیک زندگی مواجه می‌شوند، اهمیت ویژه‌ای دارد (پارک، ۲۰۱۳). در سطح فردی، این افراد به طور قابل توجهی میزان پریشانی روانی بالاتری از خود نشان می‌دهند (یهودا و همکاران، ۲۰۰۵).

1. Janoff-Bulman

2. Alexander et al.

3. Vollhardt

4. Park

5. Yehuda et al.

در سطح اجتماعی بازماندگان نسل دوم و سوم ترس شدید فردی و جمعی، احساس آسیب پذیری، غرور ملی آسیب دیده، تحقیر (لیفتون، ۲۰۰۵)، بحران هویت و آمادگی برای واکنش با هوشیاری شدید در برابر تهدیدات جدید را نشان می دهند، به طوری که درد نسل های گذشته با تهدیداتی که نسل کنونی با آن مواجه است آمیخته می شود (کانتی و همکاران، ۲۰۱۸).

اگرچه تروما بدون شک مخرب است، اما اغلب به طور غیرمنتظره ای در فاجعه معنا بروز پیدا می کند (فرانکل، ۱۹۵۶^۳، ۱۹۷۶) و به واسطه فرایندهای حس سازی تسهیل می شود (دیویس و همکاران، ۱۹۹۸^۴). تروما ممکن است به ایجاد یک روایت ملی (الکساندر و همکاران، ۲۰۰۴)، احساس هویت (کانتی و همکاران، ۲۰۱۸) و مدل های کار شناختی که ظاهراً برای تضمین ایمنی و رفاه گروه عمل می کنند و ارزش ها و رهنمودهایی را برای آینده در اختیار آن قرار دهد، کمک کند (بارتال و آنتبی، ۱۹۹۲^۵؛ هیرشبرگر و همکاران، ۲۰۱۷^۶). تأثیرات تروما بر ساخت معنای جمعی ممکن است با گذشت زمان افزایش یابد (کلار و همکاران، ۲۰۱۳^۷) زیرا تمرکز حافظه از تلفات دردناک زندگی به درس های درازمدت گروه ها از تروما منتقل می شود (هیرشبرگر، ۲۰۱۸:۳).

دامنه وسیعی از رویدادها ممکن است تروما را موجب شوند که معمولاً در سه طبقه بررسی می شوند. رویدادهایی که توسط بشر از روی عمد صورت می گیرد؛ رویدادهای غیر عمدی که توسط بشر انجام می شود؛ و فجایع طبیعی. بهبود اثرات رویدادهایی که به وسیله انسان از روی عمد ایجاد می شود، در مقایسه با رویدادهای غیر عمدی، دشوارتر است (شیرالدی، ۲۰۰۹). یکی از مهم ترین انواع تروماها، تروماهای دوران جنگ است. از زمان آغاز جنگ تحمیلی عراق علیه ایران تاکنون، پژوهش های زیادی در حوزه ترومای جنگی در ایران انجام شده است (نورمحمدی و همکاران، ۱۴۰۰:۹۴). شاید بتوان گفت که ترومای جنگی یکی از مهم ترین مباحث دنیای سلامت جامعه امروز ایران است که از آن به عنوان یکی از اصلی ترین چالش های حوزه سلامت یاد می شود.

1. Lifton
2. Canetti et al.
3. Frankl
4. Davis et al.
5. Bar-Tal & Antebi
6. Hirschberger et al.
7. Klar et al.
8. Schiraldi

جنگ ایران و عراق (۱۳۵۹-۱۳۶۷) به عنوان یکی از طولانی‌ترین و پُرمخاطره‌ترین جنگ‌های قرن بیستم، اثرات عمیقی بر جامعه ایران، به ویژه استان‌های مرزی مانند ایلام، برجای گذاشت. دامنه پیامدهای این جنگ بر زندگی مردم استان ایلام در ابعاد مختلف از جمله اقتصاد، فرهنگ و روابط اجتماعی قابل بررسی است.

با توجه به آنچه گفته شد، هدف از این پژوهش شناخت هرچه بیشتر ادراکات مردم این منطقه از تجربه جنگ است. تأثیرات جنگ هشت ساله، چه از لحاظ مادی و چه معنوی بسیار بیشتر و مخرب‌تر از آن چیزی است که آن را محدود به چند گزینه مشخص و از نظر زمانی آن را در چارچوب هشت سال بررسی کنیم.

یکی از ابعاد جدایی‌ناپذیر تجربه جنگ که می‌تواند تمامی ابعاد زندگی افراد را نیز تحت تأثیر قرار دهد نقش جنگ بر گسست زندگی روزمره افراد و آسیب‌های روانی جنگ است. آنچه قابل تأمل است این که آسیب‌های روانی منبعت از جنگ کم‌کم با گذشت زمان از بُعد فردی خارج می‌شوند و همین روایت‌های دردناک، روح جمعی ساکنان جنگ‌زده را شکل خواهد داد.

بر این مبنا، در این مطالعه به دنبال آن هستیم که آسیب‌های روانی بر گسست زندگی خانوادگی و تجربه جنگ‌زدگی بر افراد مناطق جنگ‌زده را مورد واکاوی قرار دهیم. به عبارت دیگر در این مطالعه به دنبال پاسخ به این سؤال هستیم که جنگ نزد مردم مناطق جنگ‌زده مرز غربی کشور چه معنایی دارد و آنان چگونه جنگ را تجربه کرده‌اند؟ جنگ را با چه صحنه‌هایی به یاد می‌آورند؟ چگونه روایت‌های فردی خود از جنگ‌زدگی را با روح جمعی جامعه جنگ‌زده تلفیق می‌نمایند؟ آیا تجربه جنگ‌زدگی در بُعد فردی بر مبنای آنچه در گذشته به وقوع پیوسته ابعاد زندگی جمعی امروز افراد را متأثر ساخته است؟ روایت ایلامی‌ها از جنگ چه تفاوتی با روایت رسمی جنگ دارد؟ حافظه جمعی مردم استان ایلام در مورد جنگ تحمیلی در چه نسبتی با روایت مسلط و رسمی شکل گرفته است؟

اگرچه در رسانه‌ها و همچنین برخی از مطالعات، آثار و نتایج جنگ مثبت و برخی نیز منفی ارزیابی شده‌اند، با این حال مطالعه حاضر به جنبه‌های آسیب‌شناختی این پدیده می‌پردازد. در این پژوهش به نحوه و میزان مواجهه افراد با خاطره جنگ، رنج‌ها و ناراحتی‌های روانی و آسیب‌ها و به عبارت دقیق‌تر به تصویر تروماتیک جنگ در حافظه جمعی مردم استان ایلام خواهیم پرداخت. اهمیت مفهوم حافظه جمعی در مطالعاتی از این جنس، ریشه در رویکرد تفسیری به تاریخ دارد.

در چنین مطالعاتی، واقعه به عنوان امری عینی کنار گذاشته می شود و «خاطره واقعه» که خود تحت تأثیر کادرهای اجتماعی حافظه است موضوعیت می یابد (نگاه کنید به هالباکس^۱، ۱۹۹۲، ۱۹۹۴؛ جانسون و همکاران، ۱۹۸۲، پنه بیکر، پز و رایم، ۱۹۹۷، میدلتون و براون، ۲۰۰۵؛ میستال، ۲۰۰۳).

در حقیقت، گذشته همواره در درون گروه های اجتماعی و با توجه به نیازهای زمان حال آن ها برساخته می شود، به طوری که می توان ادعا کرد معنای گذشته هیچگاه در گذشته باقی نمانده و همواره در زمان حال به شکل پویا و با توجه به نیازهای گروه های اجتماعی تغییر می یابد. بدین ترتیب، تاریخ نه امری متعلق به گذشته، بلکه بیشتر مربوط به حال و آینده است؛ چراکه می تواند به ما در خصوص ذهنیت گروه های اجتماعی و مسیر آتی تحولات و کنش های کنش گران اجتماعی اطلاعات ارزشمندی بدهد (عباداللهی و یزدان عاشوری، ۱۳۹۲: ۴۳).

درواقع در چنین مطالعاتی، تاریخ نه به عنوان امری ثابت بلکه به مثابه تاریخ سیال یک ملت، گروه یا یک قوم و در ارتباط با مقولاتی همچون داغ می تواند مورد بررسی قرار گیرد که در آن افراد با توجه به بافت فرهنگی و اجتماعی ای که در آن قرار دارد، یک رخداد را به صورت های گوناگون به خاطر می آورند. چنانچه قائل به این باشیم که جامعه شناسی در پی شناخت نحوه معنابخشی کنشگران به زندگی خود است و حافظه جمعی به عنوان عامل کلیدی این معنابخشی شناخته شود، آنگاه ضرورت بررسی پدیده های تروماتیک در حافظه جمعی گروه های حاشیه ای امری بسیار ارزشمند و مهم تلقی می شود.

۲. حساسیت نظری: حافظه جمعی

حافظه جمعی بخشی از حافظه یک ملت است که خاطرات مشترک افراد را در برمی گیرد؛ به بیان بهتر «مفهوم حافظه جمعی هم به گذشته ای ارجاع دارد که به صورت مشترک به اشتراک گذاشته می شود و هم به صورت جمعی پاس داشته می شود» (میزتال، ۲۰۰۳: ۳۷).

1. Halbwachs

2. Johnson et al.

3. Pennebaker, Paez, & Rime

4. Middleton & Brown

5. Misztal

از آنجاکه مفهوم حافظهٔ جمعی رویکردی بین‌الذهانی است، مخاطب را با دوسویه مواجه می‌کند؛ از یک سو این فرد است که چیزی را به یاد می‌آورد اما این امر به صورت مطلق وابسته به شخص او نیست؛ چراکه یادآوری بیش از یک عمل شخصی است (همان: ۲۴). از سوی دیگر، همین وجه اجتماعی اثرگذار در یادآوری است که ثابت کرده آنچه افراد از یک رویداد مشترک به خاطر می‌آورند هرگز با هم یکسان نیست؛ چراکه یک رویکرد ثابت در هر یک از افراد شرکت‌کننده در آن، احساسات و تداعی‌های متفاوتی را برمی‌انگیزد و همین امر سبب ایجاد خاطرات یا حافظه‌های متفاوتی از یک رویداد می‌شود (همان: ۳۲).

حافظهٔ جمعی جنگ و آسیب‌های فرهنگی شامل خاطرات مشترک درگیری‌های تاریخی و زخم‌های عاطفی آن‌ها بر جوامع است و نقش مهمی در شکل‌دهی هویت‌های ملی و روایت‌های جامعه ایفا می‌کند و بر نحوهٔ درک گروه‌ها از گذشته و حال خود تأثیر می‌گذارد. حافظهٔ جمعی به دلیل تأثیر آن بر انسجام اجتماعی، گفتمان سیاسی و روابط بین‌گروهی قابل توجه است، زیرا اغلب منعکس‌کنندهٔ ارزش‌های اجتماعی گسترده‌تر و تفاسیر تاریخی است که می‌تواند جمعیت‌ها را متحد یا تقسیم کند. درک این پویایی‌ها، به‌ویژه در دورانی که با افزایش درگیری‌های جهانی و مبارزه برای به رسمیت شناختن تاریخی در میان گروه‌های به حاشیه رانده شده مشخص شده، ضروری است.

جوامع تجربیات تاریخی خود را از طریق بیان‌های فرهنگی مختلف هدایت می‌کنند. این فرآیند اغلب توسط تاریخ‌های محلی تسهیل می‌شود که روایت‌های منحصربه‌فرد را برجسته می‌کنند و بستری را برای صداهایی فراهم می‌کنند که در غیر این صورت ممکن است نادیده گرفته شوند. نکتهٔ قابل توجه این است که خاطرات جمعی می‌توانند انتخابی باشند و اغلب بر وقایع خاصی تأکید می‌کنند و درعین حال دیگران را کم‌اهمیت جلوه می‌دهند، پدیده‌ای که می‌تواند منجر به دست‌کاری روایت‌های تاریخی برای اهداف سیاسی شود. پیامدهای چنین دست‌کاری‌هایی عمیق است و به «جنگ‌های خاطره‌ای» دامن می‌زند که در آن تفاسیر متفاوت از رویدادهای یکسان با هم برخورد می‌کنند و منعکس‌کنندهٔ تنش‌های اجتماعی عمیق‌تر و مبارزات برای به رسمیت شناختن هستند. نظریه‌های حافظهٔ جمعی، به‌ویژه آن‌هایی که توسط جامعه‌شناس فرانسوی موریس هالباکس بیان شده است، نشان می‌دهد که خاطرات صرفاً خاطرات فردی نیستند، بلکه عمیقاً تحت تأثیر بافت‌های اجتماعی و هویت‌های گروهی هستند. با گذشت زمان، تفسیر رویدادهای تاریخی تکامل می‌یابد و اغلب روایت‌های ملی و هویت‌های جمعی را تغییر می‌دهد.

این بازتفسیر مداوم سؤالات مهمی را در مورد اصالت حافظه جمعی ایجاد می کند، زیرا تغییر ارزش های اجتماعی می تواند اهمیت درک شده آسیب ها و پیروزی های گذشته را تغییر دهد. علاوه بر این، فرآیند بزرگداشت به عنوان یک مکانیسم کلیدی برای بیان خاطره جمعی عمل می کند، با یادبودها، رویدادهای یادبود و شیوه های فرهنگی که روایت های مشترک را تقویت می کند. با این حال، سیاست های پیرامون این اقدامات یادبود می تواند جرقه ای برانگیزد، به ویژه زمانی که با مسائل معاصر هویت، عدالت و آشتی تلاقی پیدا می کنند. همان طور که جوامع با تاریخچه کشمکش ها و آسیب های خود مواجه می شوند، گفتگو پیرامون حافظه جمعی به تکامل خود ادامه می دهد و بر نیاز به روایت های فراگیر که تجربیات متنوع را تصدیق می کند، تأکید دارد.

حافظه جمعی جنگ عمیقاً در تاریخ ملت ها و جوامع ریشه دارد و منعکس کننده آسیب و انعطاف پذیری ناشی از درگیری است. درک چگونگی شکل گیری و حفظ این خاطرات برای درک تأثیر آن ها بر هویت فرهنگی و آگاهی ملی ضروری است. بر این اساس حافظه جمعی در شکل دهی هویت ملی و متحد کردن جوامع از طریق روایت های مشترک پیروزی یا باخت نقش بسزایی دارد. به عنوان مثال، خاطرات درگیری های مهم، مانند جنگ داخلی آمریکا یا جنگ جهانی دوم، می تواند حس غرور ملی یا غم جمعی را برانگیزد که بر ارزش های اجتماعی و باورهای اخلاقی معاصر تأثیر می گذارد. درگیر شدن با این خاطرات نه تنها حس تعلق را تقویت می کند، بلکه باعث ایجاد گفتگو در مورد نارضایتی های تاریخی می شود و آشتی بالقوه بین گروه های مختلف را تسهیل می کند (داموسی^۱ و همکاران، ۲۰۲۰: ۶۱۹).

تاریخ های محلی با مستندسازی تجربیات، فرهنگ ها و رویدادهای منحصربه فردی که جوامع خاص را تعریف می کنند، نقش مهمی در شکل دهی حافظه جمعی ایفا می کنند. آن ها اغلب بینش هایی را در مورد این که چگونه جنبش های تاریخی گسترده تر، مانند جنگ ها یا تغییرات اجتماعی، بر هویت های محلی تأثیر گذاشته اند ارائه می دهند. این مستندات برای گروه های به حاشیه رانده شده که روایت هایشان ممکن است در روایت های تاریخی جریان اصلی نادیده گرفته شود، حیاتی است و در نتیجه درک جامع تری از گذشته را تقویت می کند (آشیکوزمان، ۲۰۲۴). لازم به ذکر است که تفسیر رویدادهای تاریخی اغلب تغییر می کند، زیرا تفاوت های نسلی در حافظه می تواند نحوه نگرش جوامع به تعارضات گذشته را تغییر دهد.

1. Damousi et al.

2. Ashikuzzaman

خاطرات جمعی کسانی که مستقیماً درگیر هستند ممکن است به طور قابل توجهی با دیدگاه‌های نسل‌های بعدی متفاوت باشد که منجر به بحث‌های مداوم در مورد اهمیت و پیامدهای این رویدادها شود. این تفسیر مجدد بسته به روایت‌های رایج، می‌تواند وحدت ملی را تقویت کند یا شکاف‌ها را برجسته کند (داموسی و همکاران، ۱۹۶۱: ۲۰۲۰).

همان‌طور که موریس هالبواکس (۱۹۵۰) بیان می‌کند، حافظه به طور ذاتی اجتماعی است و توسط زمینه‌هایی که افراد در آن قرار می‌گیرند شکل می‌گیرد. وی استدلال می‌کند که خاطرات ما صرفاً پدیده‌های فردی نیستند، بلکه تحت تأثیر گروه‌های اجتماعی هستند که ما به آن‌ها تعلق داریم و منجر به درک مشترک از رویدادهای تاریخی می‌شود که به ایجاد هویت و انسجام گروهی کمک می‌کند (براون^۱ و همکاران، ۲۰۱۲: ۲). این ایده بر تمایز بین حافظه شخصی و حافظه جمعی تأکید می‌کند. درحالی‌که خاطرات شخصی برای افراد منحصربه‌فرد است، خاطرات جمعی در یک گروه به اشتراک گذاشته می‌شود و در خدمت پیوند دادن اعضای آن به یکدیگر است (اورین و اوستیچ^۲، ۲۰۲۳: ۳).

حافظه جمعی در چارچوب‌های اجتماعی عمل می‌کند، به این معنی که تفسیر وقایع تاریخی می‌تواند به طور چشم‌گیری بین گروه‌های مختلف متفاوت باشد. به عنوان مثال، حافظه جمعی جنگ‌ها می‌تواند هویت خود یک ملت را منعکس کند که اغلب برای مشروعیت بخشیدن به پویایی قدرت یا به چالش کشیدن روایت‌های غالب استفاده می‌شود. این پویایی به‌ویژه در گروه‌های به حاشیه رانده شده که ممکن است از حافظه جمعی در درگیری خود استفاده کنند تا جایگاه خود را در روایت گسترده‌تر ملی تثبیت کنند، مشهود است (تینسلی^۳، ۲۰۱۶).

علاوه بر این، نمایش‌های عمومی مانند بناهای تاریخی و یادبودها نقش مهمی در بیان خاطرات جمعی ایفا می‌کنند و به عنوان یادآوری ملموس تجربیات و ارزش‌های مشترک عمل می‌کنند (کنت^۴، ۲۰۲۰). انتقال خاطرات جمعی اغلب از طریق روایت‌های خانوادگی اتفاق می‌افتد که به عنوان مجرای حیاتی برای انتقال ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی در نسل‌ها عمل می‌کنند. تحقیقات نشان می‌دهد که خانواده‌ها در رشد حافظه جمعی نقش اساسی دارند و پدر بزرگ‌ها و مادر بزرگ‌ها و والدین تجربیات و تفسیرهای خود را از وقایع تاریخی به

1. Brown et al.

2. Orianne & Eustache

3. Tinsley

4. Knott

فرزندانشان منتقل می‌کنند (کوردونیر^۱ و همکاران، ۲۰۲۲: ۹). این تبادل بین نسلی برای حفظ هویت خانوادگی منسجم حیاتی است و بر اهمیت زمینه اجتماعی در شکل دهی حافظه جمعی تأکید می‌کند.

بر اساس آنچه مورد بحث و بررسی قرار گرفت می‌توان دریافت که حافظه جمعی بازتابی منفعل از گذشته نیست، بلکه یک ساختار اجتماعی پویا است که در طول زمان تکامل می‌یابد. با تغییر ارزش‌ها و دیدگاه‌های اجتماعی، این موضوع در معرض تفسیر مجدد است. نقش رسانه‌های جمعی و فناوری‌های ارتباطی در این زمینه به‌طور فزاینده‌ای قابل توجه شده است، زیرا آن‌ها بر فرآیندهای به‌خاطر سپردن و فراموشی در مقیاس وسیع تأثیر می‌گذارند (اورین و اوستیچ، ۲۰۲۳: ۴). در اصل، حافظه جمعی را می‌توان به‌عنوان یک روایت دائماً در حال تکامل که منعکس‌کننده پیچیدگی‌های هویت اجتماعی و بافت تاریخی است، نگریست.

نسبت بین حافظه و تروما پیچیده است، زیرا خاطرات جمعی از درگیری می‌تواند ارزش‌های اجتماعی را شکل دهد و بر نحوه تفسیر جوامع از تاریخچه خود تأثیر بگذارد. یادآوری رویدادهای آسیب‌زا اغلب منجر به خاطرات تکه‌تکه یا تمرکز بیش‌ازحد بر روی حوادث خاص می‌شود که می‌تواند روایت‌های سنتی پیرامون جنگ، مانند قهرمانی یا پیروزی را تحریف کند (همان: ۶۲۰). این پویایی در شیوه‌هایی که هویت‌های ملی پس از درگیری ساخته و یا به چالش کشیده می‌شوند، مشهود است. حافظه جنگ‌زدگان استان ایلام حاصل روایتی است که در اثنای جنگ ساخته و پرداخته شده و در سالیان متمادی پس از پایان جنگ همچنان در حال تکامل و شکل‌گیری است. روایتی غیررسمی از جنگ که ضمن متفاوت بودن از آنچه روایت رسمی جنگ نامیده می‌شود می‌تواند بیان‌گر تروماتیک بودن فاجعه جنگ از نظرگاه جنگ‌زدگان باشد که یادآوری آن در بافت تاریخی و ساختار اجتماعی استان ایلام، روایت سنتی و رسمی جنگ را به چالش بکشد.

از آنجاکه هرکدام از افراد یک ملت که مشترکاتی با هم دارند و یا هم‌دوره هستند، بخشی از حافظه جمعی را با خود به همراه دارند؛ لذا خاطرات مشترک گروه‌های جنگ‌زده ساکن در استان ایلام می‌تواند دردهای مشترک و ارزش‌های مشترکی را به تصویر کشد که تروماتیک بودن آن، روایت غالب و رسمی از جنگ را زیر سؤال ببرد. تجربه بین‌نسلی جنگ‌زدگی همچنین می‌تواند به هویت اجتماعی افراد جنگ‌زده شکل دهد.

1. Cordonnier et al.

از آنجاکه جامعه ایلان علاوه بر حضور عزیزانشان در جبهه‌های جنگ، خانه و کاشانه و اشتغال و تمام ابعاد زندگی‌شان تحت تأثیر مستقیم جنگ بوده است و با تجربه دیگر هم‌وطنانی که از شهرهای مرکزی به جبهه‌های جنگ اعزام شده‌اند تفاوت بنیادی دارد، روایت مرزنشینان ما را به درک متفاوتی از آنچه رزمندگان متعلق به مناطق مرکزی ایران روایت کرده‌اند، خواهد رساند. بر این اساس تجربه جنگ زدگی و آوارگی به عنوان یک رویداد مشترک در میان مردمان مرزنشین است که می‌تواند در بستر مطالعاتی حافظه جمعی خوانش شود.

۳. پیشینه تجربی

جنگ و پیامدهای جنگ به دلیل گستردگی تبعات آن از نظرگاه‌های مختلف قابل بررسی است:

بر این اساس تاکنون مطالعات بی‌شماری به مسئله جنگ و پیامدهای ناشی از آن پرداخته‌اند. از جمله ابعاد مورد توجه در این مطالعات می‌توان به اختلالات روان‌پزشکی و پیامدهای روانی جنگ (نوربالا، ۱۳۸۱؛ ملکاری و کریمیان، ۱۳۹۲)، توان بخشی ابعاد تروماتیک تجربه ناشی از جنگ (رحیمی موقر و همکاران، ۱۳۸۶؛ کمال و همکاران، ۱۳۹۵؛ رئیس‌زاده و کرمعلی، ۱۴۰۱؛ عبدالملکی و همکاران، ۱۴۰۰؛ دیکل و سالومون، ۲۰۰۷؛ وولی و همکاران، ۲۰۱۷؛ گلدستاین و همکاران، ۲۰۱۷؛ مارک و همکاران، ۲۰۱۸؛ خان و همکاران، ۲۰۱۹) اشاره داشت.

مطالعات گوناگونی به مسئله حافظه جمعی و جنگ پرداخته‌اند (رضازاده و کاظمی، ۱۳۹۳؛ جانعلی‌زاده و فرزبد، ۱۳۹۵؛ فرزبد و جانعلی‌زاده، ۱۳۹۷؛ بورگی، ۲۰۲۰؛ بودوین، ۲۰۲۴؛ رینگ و همکاران، ۲۰۱۷؛ راندولف، ۲۰۲۱). با مرور ادبیات تجربی و مطالعات انجام شده می‌توان گفت که در داخل به مسئله حافظه جمعی و جنگ توجه چندانی نشده است.

1. Dekel & Solomon

2. Woolley et al.

3. Goldstein et al.

4. Mark et al.

5. Khan et al.

6. Borghi

7. Boudewijn

8. Ring et al.

9. Randolph

رضازاده و کاظمی (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان حافظه جمعی از تغییرات سبک زندگی با وقوع جنگ: مطالعه موردی شهر میاندوآب (ارائه یک نظریه زمینه‌ای) درصدد آن برآمده‌اند که به بررسی تغییرات سبک زندگی در حافظه جمعی مردمان شهرستان میاندوآب در دوران جنگ تحمیلی بپردازند. نتایج این پژوهش که با استفاده از مصاحبه عمیق و به صورت نمونه‌گیری هدفمند و نظری انجام شده است، نشان می‌دهد که زندگی در دوران جنگ با مقولاتی چون «زندگی در شرایط سخت»، «ترک روال عادی زندگی»، «زندگی به صورت آماده‌باش»، «روتین شدن زندگی جنگی»، «همزیستی مسالمت‌آمیز»، «سازش از سر اجبار» در حافظه جمعی شهروندان میاندوآب بازنمایی شده و مقوله هسته‌ای این بررسی «گذار از زندگی جنگی» معرفی شده است.

جانعلی‌زاده و فرزند (۱۳۹۵) در پژوهش دیگری با عنوان «نشانه‌شناسی حافظه جمعی جنگ ایران و عراق (دفاع مقدس): بررسی موردی تصاویر هم‌رسانی شده در شبکه‌های اجتماعی مجازی» به تحلیل نشانه‌شناختی تصاویری پرداختند که در واکنش به خبر کشف و بازگشت پیکرهای ۱۷۵ تن از شهدای غواص عملیات کربلای چهار انتشار یافته‌اند. یافته‌های این پژوهش نشان داد که چند مضمون و تم محوری در الگوهای روایی بازنمایی شده از حافظه جمعی جنگ تکرار شده است که عبارت‌اند از تقدس مرگ و وطن پرستانه، تقابل معنایی زندگی روزمره و زندگی قهرمانی، الگوی کنشی اخلاص در برابر اختلاس، چرخش به سمت بدن، بدن شهید به مثابه اُبژه‌ای فرهنگی و سیاسی شدن حافظه جمعی جنگ. به این ترتیب وجود چنین مضامینی نشان‌دهنده وقوع تغییرات بنیادین در نظام بازنمایی جنگ در سومین دهه سپری شده از آن است.

فرزید و جانعلی‌زاده (۱۳۹۷) در پژوهش دیگری با عنوان «حافظه جمعی نسل‌ها از جنگ هشت ساله ایران و عراق» به بررسی حافظه جمعی نسلی پرداخته‌اند که در آن «نسل» به عنوان کادر اجتماعی اصلی برای یادآوری واقعه جنگ مورد توجه قرار گرفته است. یافته‌های این پژوهش نشان داد که هر نسل از دو زیرگروه تشکیل شده است که در هر حوزه موضوعی، یادآوری متفاوتی از جنگ را ارائه می‌دهند؛ به این ترتیب که دو زیرگروه نسلی متعلق به نسل دارای حافظه اتوبیوگرافیک، روایت‌هایی «ایدئالیستی-حماسی» و روایت‌هایی «نوستالژیک از جنگ» دارند و دو زیرگروه نسلی متعلق به نسل دارای حافظه تاریخی، روایت‌هایی «ایدئولوژیک-ابزاری» و روایت‌هایی «انتقادی از جنگ» دارند.

نورمحمدی و همکاران (۱۴۰۰) در مطالعه‌ای ۸۹۳ مطالعه در زمینه تروماهای جنگی در ایران

را مورد بررسی قرار دادند. یافته‌ها بیان‌گر این بود که مهم‌ترین موضوعات موردتوجه در این پژوهش‌ها مربوط به مدیریت (برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری برای مواجهه با بحران‌های ناشی از جنگ)، خدمات (ارائه خدمات رفاهی، بهداشتی و درمانی)، پژوهش (شناسایی و کشف علل بیماری‌های ناشی از جنگ)، درمان (جراحی، تزریق، روان‌درمانی و روان‌پزشکی)، دارو (اثرگذاری داروهای مؤثر برای بیماران جنگی)، بیماری‌ها (شناسایی انواع بیماری‌های ناشی از جنگ)، ورزش (اثرات ورزش بر روی سلامتی بیماران جنگی)، سلامت (شناسایی عوامل مؤثر بر سلامت مجروحین، معلولین، جانبازان، اسیران و آزادگان) و گزارش‌های جنگی (درباره جنگ و آثار آن) بر روی مجروحین، معلولین، جانبازان، اسیران و آزادگان است. آنچه در مطالعات قابل‌توجه است این امر است که در مطالعات مذکور، گروه موردبررسی اغلب شامل جانبازان، رزمندگان و خانواده‌هایشان و همچنین خانواده‌های شهدا بوده است و در این مطالعات هویت مکانی افراد و گروه‌ها در نظر نگرفته نشده است و صرف‌نظر از منابع هویتی قومی و محلی، یک چارچوب و کادر اجتماعی را در نظر گرفته و آن جانبازان آزادگان و ایثارگران بوده‌اند.

رینگ و همکاران (۲۰۱۷) در مطالعه‌ای با عنوان «آسیب‌های فرهنگی، حافظه جمعی و جنگ ویتنام» به چگونگی یادآوری جنگ ویتنام (۱۹۴۵-۱۹۷۵) توسط سه گروه کلیدی، کمونیست‌های ویتنامی، آمریکایی‌های ویتنامی و ایالات متحده پرداخته‌اند. نویسندگان با استفاده از نظریه آسیب فرهنگی به عنوان چارچوب این مطالعه، در مورد آسیب و حافظه جمعی، تأثیر آن و آن دسته از فرایندهای اجتماعی پرداخته‌اند که از طریق آن چنین خاطره‌ای ساخته و حفظ می‌شود. نتایج این مطالعه نشان داد شکست در ویتنام همچنان حافظه جمعی آمریکا را آزار می‌دهد و هنوز به تاریخ تقلیل داده نشده است.

بورگی (۲۰۲۰) نیز پژوهشی با عنوان «درباره جنگ و حافظه: یادبودهای جنگ جهانی اول و حافظه جمعی در بریتانیا، فرانسه و آلمان» به انجام رسانده است. این پژوهش بر چگونگی کمک به یادبودهای جنگ جهانی اول در ساختن خاطرات جمعی ملی در بریتانیا، فرانسه و آلمان تمرکز کرده است و نقش آن‌ها را در ایجاد و تکرار هویت‌های ملی ارزیابی می‌کند. ساخت و بقای خاطرات ملی جمعی به عوامل مختلفی نیاز دارد، مانند بازتولید خاطره در گروه‌های جمعی کوچک‌تر، به عنوان مثال خانواده‌ها یا جوامع و ظهور فضاهای عاطفی بزرگداشت از طریق مناسک عمومی. این پژوهش استدلال می‌کند که این عوامل در بریتانیا و فرانسه وجود داشته و دارند، درحالی‌که در آلمان که خاطره جنگ جهانی دوم و عواقب آن

سهم بزرگی از هویت شهری آلمانی را به خود اختصاص داده است تا حدودی وجود ندارد. راندولف (۲۰۲۱) پژوهشی با عنوان «یادآوری تجربه جنگ: مطالعه حسی جنگ ویتنام و حافظه جمعی» به انجام رسانده است. وی به دنبال پاسخ به این پرسش است که جنگ ویتنام در حافظه جمعی آمریکا چگونه به یادگار مانده است. نتایج این پژوهش نشان داد که افراد، جنگ ویتنام را به طرق مختلف به یاد می آورند؛ از آن به عنوان جنگی علیه کمونیسم یاد می شود، درعین حال که جنگی علیه آرمان های آمریکا برای آزادی نیز بود. از این جنگ به عنوان یک جنگ میهن پرستانه یاد می شود، درعین حال جنگی که علیه تعداد زیادی از اعضای نظامی که در آن جنگیده بودند نیز بود. از آن به عنوان جنگی برای یکپارچگی و اتحاد میان سیاه و سفید یاد می شود، با این حال بسیاری از آفریقایی-آمریکایی ها این دوره زمانی را به عنوان جنگی که در خارج و داخل کشور در جریان است به یاد می آورند. خاطرات جنگ آشکارا متناقض است.

اوسوگی^۱ (۲۰۲۳) پژوهشی با عنوان «ناهنجاری در قربانی شدن جمعی در ژاپن پس از جنگ: «هیروشیما» به عنوان نماد قربانی برای خاطره ملی جمعی از جنگ» به انجام رسانده است. نتایج این پژوهش نشان داد پس از جنگ، مردم به بینش هایی نیاز دارند که آن ها را (دوباره) متحد کند و بر زخم های روانی که وارد شده غلبه کند. ژاپنی های پس از جنگ به روایت هایی نیاز داشتند که بتواند به آن ها کمک کند تا تصویر جنگ زده خود را بازسازی کنند. هیروشیما اولین شهری بود که توسط بمب اتمی ویران شد. به این واسطه، هیروشیما به یک نماد ملی تبدیل شد و ژاپنی ها خود را قربانی جنگ می دانستند و عملاً احساس شرم و مسئولیت آن ها را در قبال جنگ تحت تأثیر قرار می داد. از آنجایی که هدف از این فرآیند در داخل ژاپن بهبودی پس از جنگ بود، نگاه ژاپنی ها را علیه ایالات متحده معطوف نکرد و بنابراین قربانی شدن جمعی ژاپنی شامل سه ناهنجاری زیر است: اول، عدم وجود دشمن؛ دوم، عدم پرخاشگری؛ و سوم، بی ربط بودن باز یابی.

مولر^۲ (۲۰۲۳) در پژوهشی با عنوان «از حافظه جمعی و آسیب های فرهنگی تا کتاب درسی تاریخ مدرسه معاصر، روایت دوره استعمار در لیتوانی» بر درک ارتباط بین آسیب های فرهنگی در بُعد حافظه جمعی و به تصویر کشیدن آن از طریق روایت در آموزش تاریخ پرداخته است. نتایج این مطالعه نشان داد که روایت کتاب درسی با استفاده زیاد از صفت ها و کلمات

1. Uesugi

2. Miuller

مجازی، تعریف نقش بسیار روشنی را بین دولت مجرم (روسیه معاصر) و قربانی (لیتوانی) نشان داده و در نتیجه روایتی پیوسته از آسیب ایجاد کرده است.

لئونور^۱ (۲۰۲۴) پژوهشی با عنوان «قاب بندی خاطرات جنگ: بررسی روایت های یادبود جنگ در کره جنوبی و فیلیپین در یادآوری خاطرات جنگ کره» به انجام رسانده است. این پژوهش به بررسی روایت های جنگ کره در مکان های یادبود مختلف در کره جنوبی و فیلیپین، با هدف شناسایی مضامین کلی و احساسات منعکس شده در این مکان ها پرداخت و نشان داد که در فیلیپین، تمرکز روایت ها بر یادآوری مشارکت، شهامت و شجاعت سربازان فیلیپینی است. در حالی که یادبودهای کره جنوبی با تأکید بر تهاجم کره شمالی و در نتیجه رنجی که مردم کره جنوبی متحمل شده اند، روایت ها را شکل می دهند. این پژوهش تأکید می کند که یادبودهای جنگ نه تنها تاریخ یک ملت را حفظ می کنند، بلکه به حافظه جمعی نیز چارچوب می دهند و تعیین می کنند که چگونه یک جنگ را باید به یاد آورد.

آنچه در مطالعات قابل توجه است این امر است که در مطالعات داخلی گروه مورد بررسی غالباً جانبازان، رزمندگان و خانواده هایشان و همچنین خانواده های شهدا بوده اند و در مطالعات مردم مناطق جنگ زده مورد توجه قرار نگرفته اند، در حالی که این گروه به تبع تخریب شهر و محل اسکانشان نه در اثنای جنگ، بلکه پس از اتمام جنگ نیز در معرض انواع آسیب ها قرار گرفته اند. بر این اساس روایت های مردم مناطق جنگ زده از جنگ ایران و عراق و تبعات آن بر زندگی روزمره مغفول مانده است. با توجه به عدم توجه به روایت این طیف خاص از جنگ زدگی، مطالعه حافظه جمعی این افراد می تواند بیانگر حافظه جمعی متفاوت از آنچه حاکمیت از طریق رسانه ها و انواع وسایل ارتباط جمعی آن را بازتاب داده است باشد.

به طور کلی شاید بتوان این گونه گفت که از میان موارد متعدد، مطالعه رضازاده و کاظمی (۱۳۹۳) نزدیک ترین رویکرد نسبت به مطالعه حاضر را دارد. این در حالی است که این مطالعه بیشتر بر زندگی روزمره جنگ زدگان تمرکز کرده است و جنگ را به عنوان یک فاجعه تروماتیک مورد بررسی قرار نداده است. مطالعات انجام شده در سراسر جهان در زمینه حافظه جمعی و جنگ قربانیت بیشتری با رویکرد مطالعه حاضر داشته اند، لذا با توجه به ضرورت درک بحران جنگ زدگی به عنوان فاجعه ای تروماتیک در زندگی مردم مناطق جنگ زده و با عنایت به این امر که کم تر مطالعه ای در زمینه افراد پشت خط مقدم و مردم مناطق جنگ زده

1. Leonor

و رنج‌ها و دردهای ناشی از جنگ که زندگی این دسته از افراد را متأثر و متحول ساخته است توجه داشته‌اند؛ پژوهشگران بر آن‌اند تا با فهم حافظه جمعی مردم مناطق جنگ‌زده استان ایلام مسئله جنگ را از نظرگاهی نوین مورد واکاوی قرار دهند.

۴. روش‌شناسی

در این مطالعه با توجه به هدف اکتشافی تحقیق، از روش نظریه زمینه‌ای بر ساخت‌گرای چارمز استفاده شده است. این رویکرد در پارادایم تفسیری قرار می‌گیرد. بر ساخت‌گرایان مطالعه می‌کنند که چگونه و گاهی چرا مشارکت‌کنندگان معناها و کنش‌ها را در موقعیت‌های خاص برمی‌سازند. چارمز بر این عقیده است که در رویکرد بر ساخت‌گرایی ما تا آنجا که می‌توانیم سعی می‌کنیم به بطن یک تجربه نزدیک شویم اما نمی‌توانیم دقیقاً تجربه مشارکت‌کنندگان را کپی‌برداری کنیم. رویکرد بر ساخت‌گرا به این معناست که ما باید دنبال چیزی بیشتر از این باشیم که افراد موقعیت خود را چگونه می‌بینند. ذکر این نکته الزامی است که این رویکرد آن کار تفسیری را که مشارکت‌کنندگان انجام می‌دهند تئوریزه می‌کند ولی با این حال همیشه در نظر دارد که نظریه نهایی صرفاً یک تفسیر است و چندان هم از قطعیت برخوردار نیست (چارمز، ۲۰۰۰).

رویکرد بر ساخت‌گرا به دنبال فهم این مسئله است که افراد چگونه کنش‌ها و معناها را برمی‌سازند. توسعه منطقی رویکرد بر ساخت‌گرا به این معناست که باید یاد بگیریم چگونه، چرا و به چه میزانی تجربه مورد مطالعه در موقعیت‌های مخفی، شبکه‌ها، وضعیت‌ها و روابط پنهان دفن شده است. از این رو با این کار تفاوت‌ها و تمایزهای بین افراد می‌توانند هویدا شوند، همانند سلسله مراتب قدرت، ارتباطات، فرصت برای حفظ تفاوت‌ها و تمایزها همه این‌ها آشکار می‌شود.

رویکرد بر ساخت‌گرا به معنای آگاه‌بودن به شرایطی است که بر اساس آن‌ها تمایزها و اختلافات به وجود می‌آیند. برای داشتن موادی که بتواند شامل تجربه باشند نیازمند داده غنی هستیم. نظریه زمینه‌ای بر ساخت‌گرا موضعی انعطاف‌پذیر نسبت به فرایند تحقیق دارد و بررسی می‌کند که چگونه نظریه‌ها تکامل می‌یابد؛ این کار شامل تأمل روی نقاط اولیه است که هم پژوهشگران و هم مشارکت‌کنندگان در این نقاط اولیه در تحقیق، معانی و کنش‌ها را تفسیر می‌کنند. نظریه زمینه‌ای بر ساخت‌گرا فرض می‌دارد که هم داده و هم تحلیل هر دو بر ساخت‌های اجتماعی هستند که بازتاب‌دهنده محصول نهایی آن‌ها می‌باشند (همان).

در این نگرش هر تحلیلی به طور زمینه‌ای در زمان، مکان، فرهنگ و موقعیت صورت می‌پذیرد؛ چراکه برساخت‌گرایان، واقعیت‌ها و ارزش‌ها را به هم پیوسته می‌بینند. آن‌ها معتقدند که آنچه می‌بینند و یا نمی‌بینند، بر مبنای ارزش‌ها قرار دارد. پژوهشگران برای دستیابی به داده‌های مورد نیاز خود با مراجعه به افرادی که تجربه مستقیم و بی‌واسطه از جنگ و آوارگی داشته‌اند، اقدام به گردآوری داده‌های مورد نیاز نموده‌اند. بر این اساس با استفاده از تکنیک مصاحبه نیمه ساختاریافته روایت‌های مصاحبه‌شوندگان از جنگ‌زدگی و تجربه آوارگی جمع‌آوری شد. لذا با هدف درک این امر که راویان چگونه گذشته و تجربه خود از جنگ و آوارگی را به یاد می‌آورند، سؤالاتی در زمینه چگونگی مطلع شدن راویان از شروع جنگ، آوارگی و چگونگی مهاجرت اجباری، چگونگی انتخاب مکان جدید برای زندگی، تجربیات دست‌اول راویان از صحنه‌های جنگ و... پرسیده شد. هدف از طرح سؤالات و مباحث یادشده، فهم حافظه جمعی راویانی بود که تجربه بی‌واسطه و مستقیمی از جنگ و آوارگی داشته‌اند. بر این اساس برای فهم حافظه جمعی بومیان مناطق جنگ‌زده و مهاجران اجباری که مهاجرت ناشی از جنگ را تجربه کرده بودند، نیاز به تفسیر آنان از تجربه جنگ‌زدگی بوده‌ایم.

هدف این بود که بدانیم بومیان مناطق جنگ‌زده، جنگ را چگونه و با چه خاطراتی به یاد می‌آورند؟ چگونه جنگ را روایت می‌کنند؟ روایت بومیان از جنگ چه نسبتی با روایت رسمی از جنگ دارد؟ به طور کلی پژوهشگران به دنبال این مهم بوده‌اند که با واکاوی روایت افراد از جنگ و حافظه جمعی بومیان مناطق جنگ‌زده به فهم صحیحی از حافظه جمعی مردم مرزنشین، ذهنیت آنان از جنگ و چگونگی مواجهه آنان با زیست پسا جنگ دست پیدا کنند. در این مطالعه از روش نمونه‌گیری هدفمند و شیوه در دسترس و نظری برای انتخاب مشارکت‌کنندگان استفاده کردیم. نمونه مورد بررسی ساکنان استان ایلام بوده‌اند که تجربه مستقیم و بی‌واسطه‌ای از جنگ و آوارگی ناشی از آن را داشته‌اند. مدت زمان هر مصاحبه نیز به طور میانگین ۵۰ دقیقه تا ۳ ساعت طول کشید. تعداد نمونه‌ها نیز با تکیه بر منطق نمونه‌گیری در روش کیفی تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت. به این ترتیب با رسیدن تعداد نمونه‌ها به ۲۸ نفر، اشباع نظری حاصل شد.

داده‌های گردآوری شده، بر اساس روش نظریه زمینه‌ای برساخت‌گرا تحلیل شد. به منظور تحلیل داده‌ها در این چارچوب، ابتدا مصاحبه هر فرد پیاده شد. بعد از مرور چند باره متن، وارد مرحله کدگذاری و تحلیل شدیم. متن در سه مرحله اولیه، متمرکز و نظری کدگذاری شد. در مرحله اولیه، به هر بخش از متن مصاحبه یک کد مفهومی نسبت دادیم. سپس در

کدگذاری متمرکز، مفاهیم مهم تروپرتکرار انتخاب شد و مفاهیم مشابه و دارای فضای معنایی مشترک، در یکدیگر تلفیق و مقوله ها شکل گرفت. در مرحله نهایی، مهم ترین مقوله ها انتخاب و در تحلیل داده ها مورد بحث قرار گرفت. این فرایند به صورت رفت و برگشتی و مقایسه مستمر داده های خام با مفاهیم و مقوله ها انجام شد.

به منظور ارزیابی اعتبار یافته ها از روش ارزیابی توسط اعضاء استفاده کردیم. بدین ترتیب که پس از کدگذاری و تحلیل داده ها، یافته ها را در اختیار تعدادی از مشارکت کنندگان قرار دادیم تا مورد ارزیابی قرار گیرد. برای حفظ حریم خصوصی مشارکت کنندگان در این مطالعه، از اسامی مستعار در یادداشت ها و تحلیل داده ها استفاده کردیم. قبل از مصاحبه، مشارکت کنندگان فرم رضایت نامه را تکمیل کردند. در مورد هدف و نحوه انتشار یافته ها نیز به مشارکت کنندگان آگاهی دادیم.

جدول شماره ۱: مشخصات جمعیتی مشارکت کنندگان

ردیف	نام	سن	شغل	ردیف	نام	سن	شغل
۱	احمد	۵۸	کارمند	۱۵	معصومه	۵۰	خانه دار
۲	مریم	۶۰	خانه دار	۱۶	عباس	۴۳	کارمند
۳	نرگس	۵۳	خانه دار	۱۷	حسن	۴۸	کارمند
۴	رضا	۵۵	کارمند	۱۸	خدیجه	۴۷	آزاد
۵	زینب	۵۸	خانه دار	۱۹	موسی	۵۳	آزاد
۶	جواد	۵۲	آزاد	۲۰	جلال	۵۹	آزاد
۷	ناصر	۶۵	بازنشسته	۲۱	مرضیه	۵۲	خانه دار
۸	داوود	۵۴	آزاد	۲۲	کریم	۵۶	کارمند
۹	جعفر	۴۸	آزاد	۲۳	مهدی	۵۵	کارمند
۱۰	فریبا	۵۰	کارمند	۲۴	فروزان	۵۳	کارمند
۱۱	سجاد	۶۳	آزاد	۲۵	نادر	۴۹	کارمند
۱۲	عفت	۴۵	کارمند	۲۶	سمیه	۵۶	خانه دار
۱۳	محمد	۵۹	آزاد	۲۷	صدیقه	۵۸	خانه دار
۱۴	تورج	۵۲	آزاد	۲۸	رسول	۴۶	آزاد

۵. یافته‌ها

جنگ هشت ساله ایران و عراق، رویدادی تأثیرگذار و تعیین‌کننده در تاریخ ایران بود که بر حافظه جمعی بسیاری از ایرانیان، به‌ویژه مردم مناطق جنگی مانند ایلام، تأثیر عمیقی گذاشت. روایت‌های ایلامی‌ها از جنگ تحمیلی، به‌عنوان یکی از مناطق پُرتنش و آسیب‌دیده در طول این جنگ، حاوی لایه‌های پیچیده و تروماتیک است. این روایت‌ها، نه تنها یک توصیف تاریخی از وقایع، بلکه بازتابی از تجربیات عمیق فردی و جمعی است که تحت تأثیر جنگ قرار گرفته‌اند.

روایت‌های ایلامی‌ها، مملو از نشانه‌های ترومای جمعی و فردی است. تجربیات وحشتناک جنگ، از جمله بمباران‌های هوایی، شهادت عزیزان و ویرانی زیرساخت‌ها، باعث ایجاد زخم‌های عمیق روانی در جامعه ایلام شده است. روایت‌های ایلامی‌ها، ترکیبی از روایت‌های فردی و جمعی است. در این روایت‌ها، تجربیات شخصی افراد با روایت‌های بزرگ‌تر از جنگ و مقاومت درهم تنیده شده است. این روایت‌ها، هم‌زمان هم بیان‌گر درد و رنج فردی است و هم به‌عنوان ابزاری برای حفظ هویت جمعی و انتقال تجربیات به نسل‌های آینده مورد استفاده قرار می‌گیرند.

تمرکز بر جنبه‌های قهرمانانه و حماسی جنگ، ممکن است موجب شود ابعاد انسانی و فردی جنگ به حاشیه رانده و به فراموشی سپرده شود. شاید از همین روی است که راویان این مطالعه بیشتر از آنچه جنبه‌های حماسی و قهرمانانه جنگ دانسته می‌شود، بر مرگ عزیزان، کودکان و درد و رنج و فقدان تأکید می‌کنند.

احساس قربانی بودن (فردی/جمعی) بخشی اساسی از روایت‌های ایلامیان از جنگ است. این آسیب به‌عنوان آسیبی غیرمستحق، ناعادلانه و غیراخلاقی تلقی می‌شود که دولت نتوانسته از آن جلوگیری کند. زیست تروماتیک پساجنگ مفهومی است که دل روایت‌های مردمان جنگ‌زده استان ایلام برآمده است. تجربه مواجهه با مرگ دل‌خراش، زیستن در سایه مرگ، روان‌رنجوری و تجربه تروماتیک جنگ، زخم‌های نامرئی، حضور دائمی نیستی، روان زخم‌های ناپیدا ابعاد مختلف تجربه ایلامیان از جنگ زدگی است که در نهایت ما را به مفهوم زیست تروماتیک پساجنگ رسانده است. در ادامه به بحث و بررسی در رابطه با هر یک از این مقوله‌ها خواهیم پرداخت.

جدول شماره ۲، کدهای اولیه، متمرکز و نظری زیست تروماتیک پساجنگ را نشان می‌دهد که از مصاحبه‌های این پژوهش حاصل شده است.

جدول شماره ۲: کدهای اولیه، متمرکز و نظری زیست تروماتیک پساجنگ

مقوله نظری	کدهای متمرکز ۲	کدهای متمرکز ۱	کدهای اولیه
زیست تروماتیک پساجنگ	حضور دائمی نیستی	مرگ دل خراش	مرگ های دل خراش، قربانیان خردسال جنگ، تجربه کشتار غیرنظامیان، درد و رنج ناشی از مردن، دیدن بدن های پاره پاره، به یادآوری مرگ دسته جمعی افراد در اثر بمباران، تجربه مواجهه با پیکرهای بدون سر
		زیستن در سایه مرگ	زندگی در سایه وحشت، گریختن های پیاپی، زیستن در سایه وحشت و ترس از مرگ، وحشت از بمباران، هراس بی پایان، هراس تشدید یافته، احساس اضمحلال و نابودی، آوارگی و تلاش برای بقا، فرار از مرگ، مرگ های ناگهانی و در انتظار مرگ زیستن
	روان زخم های ناپیدا	روان رنجوری و تجربه تروماتیک جنگ	مشکلات عصبی، روان رنجوری، تجربه آوارگی، زندگی همراه با دلهره و اضطراب، مشکل اعصاب و روان، پنداشتی از تداوم تبعات جنگ به شکل مشکلات روانی، جنگ به مثابه علت مبنایی رنج جسمی و روانی
		زخم های نامرئی	بی اطلاعی از آثار جنگ، نامرئی بودن ضربات روانی در زمان جنگ، صدمات غیر جسمانی جنگ و آثار مخرب آن، جاودانگی آثار جنگ در روح و روان افراد، تداوم یافتگی جنگ در زندگی روزمره، دردهای پایان نیافتنی و پاک نشدنی جنگ

۵-۱. حضور دائمی نیستی

از ارکان جدایی ناپذیر جنگ در تمام سده ها، خشونت و تصویر مرگ در برابر میل به بقا و زنده ماندن بوده است. روایت های افرادی که جنگ ایران و عراق را تجربه نموده اند نیز مستثنا از این امر نبوده است. تجربه زیسته مطالعه شدگان نمایانگر تجربه مواردی مانند مرگ دل خراش کودکان، قربانیان خردسال جنگ، ترس و فرار از مرگ، ترس و وحشت، زندگی در سایه وحشت، گریختن های پیاپی (مدام)، زیستن در سایه وحشت و ترس از مرگ، وحشت

از بمباران، ترس و وحشت، هراس بی پایان (مداوم)، هراس تشدید یافته و هراس مضاعف که در نهایت ذیل مقوله مرگ های دل خراش و چهره وحشتناک جنگ صورت بندی شده است و در ادامه به تشریح هریک از این مقولات می پردازیم.

• مرگ های دل خراش

کشتار غیر نظامیان در اغلب جنگ ها امری مذموم دانسته شده است؛ در اغلب روایت هایی که از جنگ ایران و عراق شده نیز، مرگ با واژگانی همچون شهادت در هاله ای فرازمینی تلطیف شده است؛ با این حال روایت های مصاحبه شوندگان به صراحت به درد و رنج و فقدان اشاره می کند. آنچه در روایت زنان از جنگ استنباط می شود حس ارزشمند بودن زندگی و تلاش برای زنده ماندن است. زنان به عنوان شاهدان عینی قربانی شدن کودکان هراسیده و گریزان از دشمنی که در حال پیشروی است، تصویری قدرتمند از حس قربانی شدن کودکان را ساخته اند.

در این رابطه زن ۶۰ ساله تجربه فرار از خرمشهر و حرکت به سمت ایلام را این گونه توصیف می کند:

«داشتیم از خرمشهر سمت ایلام می آمدیم. توی راه تریلی بود که بارش آهن بود، بچه ها به این ور اون ور فرار می کردن، بدون این که بدونن طرف کیه! همین جور روی تریلی های عبوری می نشستن و اایی به علی قسم بچه جلوی چشمم از اون تریلی ها افتاد! هنوز یادمه، بچه های کوچیک که شاید هفت هشت ساله بودن یا نوجوان بودن ۱۵ ساله بودن بدون پدر و مادرشون همین جور از ترس فرار می کردن، سوار اون تریلی ها می شدن! الآن هم که دارم این حرفا رو می زنم، گریه ام می گیرد برای اون بچه ها (بغض کرده و صدایش می لرزد). هنوز که هنوزه نه اون پدر و مادر می دونن بچه شون از تریلی افتاده نه کسی می دونه اون بچه الآن کجاست» (مریم)

راویان اغلب برای مشروعیت زدایی از طرف دیگر تخصیص، به قربانی شدن کودکان اشاره می کنند. آنان از این طریق باور به این که در طول جنگ، خشونت به عنوان یک امر طبیعی و اجتناب ناپذیر در نظر گرفته شود را به چالش می کشند. در این زمینه مردی تجربه مستقیم بمباران هوایی را این چنین توصیف می کند:

«هواپیما که اومد، یکی از بمب هاش رو ریخت روی خونه خواهرم. سه تا از بچه هاش داشتن توی حیاط بازی می کردن؛ یه پسرش در دم شهید شد، اون یکی بچه هاش هم ترکش خوردن و یکی شون پاش می لنگه اون یکی موجی شد و روی اعصابش اثر گذاشت» (ناصر)

تجربه مرگ و ازدست دادن امکان حیات در اثنای جنگ می تواند معناهای متفاوتی را در برداشته باشد. مرگ با درون مایه ایثار و شهادت، اغلب دارای نوعی پذیرفته شدگی جان باختن است که از رهیافت گفتمان ایدئولوژیک حاکم مبنی بر ایجاد همبستگی خُرد در میان توده ها ذیل یک باور ملی- مذهبی نمود می یابد. این نوع از مرگ با توجه به درون مایه ایدئولوژیک حاکم بر آن، اگرچه به ظاهر فقدان امکان حیات و ادامه زندگی است اما به دلیل باورهای کسانی که ایثار را به عنوان مسیر انتخابی خویش برگزیده اند، چنین فقدان امکان ادامه حیات، دارای مفهوم نابودی و از بین رفتن و فنا شدن نیست؛ بلکه مرگ ایدئولوژیک دارای درون مایه ای از جاودانگی و برگزیدگی است که امکان ادامه حیات را در جهانی بدون محدودیت و ممنوعیت برای افراد فراهم می آورد.

این در حالی است که مرگ کودکان و زنان به عنوان شهروندان عادی که مبارزان خط مقدم جبهه جنگ نبوده اند، فاقد درون مایه ایدئولوژیک و به منظور ایجاد همبستگی خُرد ذیل چتر همبستگی ملی- مذهبی بوده است. بر این اساس مرگ در اینجا نه به معنای ایثار، شهادت و مسیری برای دست یافتن به جاودانگی، بلکه با فنا، نابودی و اضمحلال حیات معنا می شود و این گونه است که نوع معنای مرگ با توجه به عدم پشتوانه توجیهی ایدئولوژیک، می تواند تألمات و رنج های روانی بسیاری را برای شاهدان و تجربه کنندگان جنگ به همراه داشته باشد و ترومای حاصل از آن وجوه مختلف زندگی افراد را متأثر سازد.

• زیستن در سایه مرگ

همیشه این گونه نیست که راویان شاهد مرگ عزیزان، نزدیکان و دوستانشان بوده باشند، بلکه آنچه در میان راویان مشترک بوده، زیستن در سایه هراس از مرگ است؛ تجربه آنچه در شهر رُخ داده، سینه به سینه نقل می شود. صدای بمباران هوایی، مواجه شدن با خرابه های ساختمان هایی که تا چند روز پیش محل اسکان افراد بوده اند و حال، چیزی بیش از خرابه ای متروکه از آن باقی نمانده است و تدارک فرار هر روزه و هر لحظه ای، سایه وحشت و هراس از مرگ را بر زندگی افراد مستولی می سازد. هراس از مرگ به نوعی دست و پنجه نرم کردن با مرگ مداومی است که تمایل به بودن، زنده ماندن و ادامه دادن را نیز در خود دارد.

در روایت های راویان مواردی همچون ترس و وحشت از بمباران، زندگی در سایه وحشت، هراس بی پایان و فرار مداوم در پی یافتن مأویایی برای ادامه حیات بیان شده است. تجربه جنگ، ترس و اضطراب شدیدی را در مردم ایجاد کرده که پس از گذشت بیش از سه دهه از پایان جنگ، کماکان به صورت های مختلفی در زندگی راویان بروز و ظهور دارد.

این ترس و اضطراب بر روابط بین فردی و عملکرد اجتماعی افراد تأثیر می‌گذارد؛ به بیانی دیگر، کودکان شاهد جنگ، اغلب دچار مشکلات روانی مانند اضطراب، خشم و مشکلات رفتاری می‌شوند. در این رابطه راوی دیگر تأثیر بمباران بر بچه‌های خردسال را این‌گونه توصیف می‌کند:

«می‌اومد دُم خونه ما چیزی بخواد، لکنت می‌گرفت، زبانش می‌گرفت! نمی‌تونست حرف بزنه و خواسته‌اش رو بگه. دیگه هیچی نمی‌گفت و برمی‌گشت خونه‌شون؛ منتها ما نمی‌دونستیم، طوری که من گاهی بهش تشر می‌زدم که چرا وقتی می‌آیی خونه ما نمی‌تونی حرف بزنی» (زینب)

آنچه از منظر راویان به عنوان وحشتناک‌ترین صحنه جنگ از آن یاد شده، بمباران شهر بوده است که خاطراتی از کشته شدن افراد غیرنظامی و زنان و کودکان را برای راویان تداعی می‌کند. جنگ در داخل شهر نمود متفاوتی از آنچه در جبهه‌ها رخ می‌دهد دارد، تراکم بالای جمعیت و تعدد ساختمان‌ها و ساخت‌وسازهای بی‌دفاع، اهداف سهل‌الوصولی برای ضربه زدن و بمباران هوایی محسوب می‌شوند و به تبع آن بمباران شهر، صحنه‌هایی از قتل‌های فجیع و ویرانی‌های وسیع را به وجود می‌آورد که شاید در جبهه‌های جنگ کم‌تر به وقوع بپیوندد.

«اگه بخوام وحشتناک‌ترین صحنه جنگ رو وصف کنم، بمباران سال ۱۳۶۴، اون برام خیلی وحشتناک بود» (جلال)

روایت‌های مطالعه شدگان از جنگ هشت ساله، تصویری هولناک و تکان‌دهنده از تجربه این جنگ ارائه می‌دهند. این روایت‌ها، نه تنها بازتابی از وقایع تاریخی هستند، بلکه حاوی لایه‌های عمیق‌تر از احساسات، باورها و هویت جمعی مردم این استان نیز می‌باشند.

«پسرم که پنج-شش سالش بود، از شدت ترس خیلی سفت با دست چشماش رو بسته بود تا این‌که به‌زور دستش رو آوردیم پایین، آخه همه‌ش توپ شلیک می‌شد و نزدیکمان فرود می‌اومد» (معصومه)

روایت دیگر، نفوذ جنگ به داخل خانه‌های غیرنظامیان را به تصویر می‌کشد؛ تصویری که اگرچه تاریک و سیاه توصیف شده اما بازتابی از میل شدید به زندگی است که در پشت این تاریکی‌ها و سیاهی‌ها جریان دارد.

«برای این‌که دیگه هیچ نوری دیده نشه، به‌جای پرده، پنجره‌ها رو با نایلون سیاه بزرگ می‌پوشوندیم» (مریم)

«پنج روز اول جنگ رو داخل خرمشهر بودیم. در طول این پنج روز حتی یک بار هم اجاق گاز رو روشن نکردیم چون خیلی راحت از بصره که توپ شلیک می کرد توی خرمشهر فرود می اومد؛ داخل خونه ها فرود می اومد، مردم فرار می کردن، خیابون و خونه و همه جا رو می زد. خلاصه هر کس هر جا که در دسترسش بود، اون جا می رفت» (صدیقه)

زندگی در شرایط سخت جنگ و جابه جایی های اجباری، تأثیر عمیقی بر زندگی روزمره مردم گذاشته است. این تجربه، حس ناامنی و بی خانمانی را در افراد تقویت کرده است. دلهره زیستن و هراس از مرگ همچون سایه ای، همراه همیشگی زنان در مناطق جنگی بوده است. جنگ، سبک زندگی مردم را به طور کامل تغییر داده است. ترس از بمباران، انتظار برای خبر از عزیزان و جستجو برای پیکر آن ها، به بخشی جدایی ناپذیر از زندگی روزمره تبدیل شده است. با این همه تلاش زنان در انجام امورات پخت و پز نشان از تلاش و فداکاری آنان در شرایط بغرنج برای حفظ انسجام خانواده دارد.

«اون چه زندگی ای بود؟ با دلهره؛ منتظر بودی ببینی کی کشته می شی یا ربوده می شی، با دلهره، اون چه زندگی ای بود؟» (فریبا)

«لعنت به جنگ! اینجا رو بمباران کردن، از اینجا هم فرار کردیم بیرون شهر چادر زدیم، دیگه همه ش زیر چادر بودیم. شب کلی سنگ و کلوخ می گذاشتیم دورتادور چادر برای اینکه گرگ نتونه یه وقت آگه خواب بودیم به ما آسیب بزنه. بیابان بود دیگه؛ نه برق بود، نه آب بود، نه نان بود، هیچ چیز نبود» (ترگس)

جنگ سرآغاز تیره روزی شدن ها و بیچارگی ها دانسته شده است؛ چه آن که جنگ به واسطه بمباران های هوایی فرصت زندگی روزمره را از شهرنشینان مناطق مرزی ستانده است.

«جنگ شد و این فرار کردن های مدام و این همه بدبختی پشتش اومد» (سمیه)

زندگی در مناطق مرزی به خودی خود افراد را در معرض حملات همیشگی نیروهای متخاصم قرار می دهد؛ این مهم باعث می شود که افراد اگرچه در خطوط مقدم جبهه جنگ حضور ندارند، اما فاصله از خطوط مقدم جبهه نیز به قدری نیست که امنیت و آرامش را برای افراد به وجود بیاورد، بنابراین مردم در مناطق مرزی غرب کشور به طور مداوم و پیوسته دلهره و ترس بمباران را با خود حمل می کرده اند.

«هر لحظه به این فکر می کردیم که الان بمباران می شیم» (موسی)

ظهور پدیده گوش برها در مناطق شهری نزدیک به خط مقدم جنگ، هراس مردم از

قربانی شدن را دوچندان و تشدید کرده بود. به طوری که افراد خود را یا قربانی بمباران تصور می کردند یا قربانی گوش برها. حالتی از بی پناهی، ناامنی و بی اعتمادی توسط افراد تجربه شده است که در سالیان پساجنگ نیز به شکل های گوناگون بروز و ظهور یافته است.

«ترس شدیدی بر مردم حکمفرما شد، هر کس فکر می کرد هر آن ممکنه با گوش برها مواجه بشه یا هواپیما بیاد و بمبارون بشه» (احمد)

اگرچه باور به این که در شرایط بمباران، فردی بتواند ۱۲۶ هواپیما که برای بمباران شهر آمده اند را بشمارد، سخت به نظر برسد، با این حال شاید راوی با طرح این مورد در پی تقویت ادعای تروما باشد، بدین معنا که در زمان جنگ شهروندان مناطق جنگی، به طور فزاینده ای در معرض مرگ و ناامنی و هراس بوده و توسط نیروی متخاصم مورد تهاجم وحشیانه بوده اند، خصمی که قواعد اخلاقی را یکسره نادیده گرفته و تمام و کمال به قصد بمباران غیرنظامیان حمله ور شده است.

«یه روز توی آسمون شهرمون بالای سرمون ۱۲۶ تا هواپیما رو شمردیم، هواپیماهای جنگی ایران و عراق با هم قاطی شدن، ۱۲۶ تا؛ اصلاً عجیب چیز وحشتناکی بود اون روز، یکی از وحشتناک ترین روزهایی بود که دیدم» (عباس)

۲-۵. روان زخم های ناپیدا

زیستن در سایه جنگ، به این اشاره دارد که پیامدهای جنگ ضرورتاً رؤیت پذیر نیستند. افراد در میانه میدان جنگ، تنها در همان لحظه زندگی می کنند و به پیامدهای بعد و بعدتر جنگ نمی اندیشند، چه آن که مهم ترین کار در بحبوحه جنگ، ربودن حیات از چنگال بی رحم مرگ است؛ با این حال آنچه حقیقت دارد این امر است که با پایان جنگ، آثار و پیامدهای آن همچنان در ابعاد مختلف زندگی افراد و گروه ها را تحت تأثیر قرار می دهد. برخی از پیامدهای مخرب جنگ رؤیت پذیر و برخی دیگر رؤیت ناپذیر می باشند. از جمله پیامدهای مخرب رؤیت پذیر جنگ می توان به مواردی همچون تخریب ساختمان ها، تخریب زیرساخت های شهر، نابودی فضاهای عمومی، کشتار و قتل عام گسترده انسان ها و ... اشاره داشت؛ اما مخرب بودن جنگ تنها در پیامدهای رؤیت پذیر آن خلاصه نمی شود. آنچه کم تر بروز و نمود ظاهری دارد اما زندگی ها را دگرگون می نماید و تمام عرصه های زندگی را تحت تأثیر قرار می دهد، تأثیرات مخرب جنگ بر روح و روان افراد، خانواده ها، گروه ها و جوامع است.

در میان اخبار گوناگونی که در سراسر جهان در زمینه جنایات جنگی روایت می شود به بمباران ها، کشتار جمعی افراد بی گناه و کودکان و زنان و غیر نظامیان اشاره می شود، با این حال کم تر به این مهم پرداخته می شود که بازماندگان جنگ پس از پایان آن، چگونه به حیات خود ادامه می دهند، پس از تجربه جنگ و ازدست دادن ها و فقدان های پیاپی، چه تغییراتی در زندگی ها رخ خواهد داد و ترومای جنگ چگونه در روح جامعه تداوم پیدا می کند و تمام ارکان زندگی را تحت تأثیر خود قرار خواهد داد.

بر این اساس ابعاد رؤیت ناپذیر جنگ، ابعادی است که به نوعی منجر به تداوم پیامدهای جنگ در روح جامعه شده است. بدین ترتیب جنگ در لایه های عمیق تر زندگی اجتماعی تداوم یافته و معنای زندگی اجتماعی افراد در مواجهه آگاه یا ناخود آگاه جامعه با آن صورت بندی می شود.

• روان رنجوری و تجربه تروماتیک جنگ

افراد خاطرات خود را در همان جهتی که حافظه جمعی در آن تکامل می یابد سوق می دهند. این که گذشته با چه کلماتی یادآوری می شود متصل به قراردادهای اجتماعی نانوشته ای است که حافظه جمعی جامعه را می سازد. زمانی که رویدادهای وحشتناک و فاجعه آمیز جنگ به ارجاعات اجتماعی مشترک و دارای بار عاطفی تبدیل می شوند می توان از چیزی تحت عنوان تروما یاد کرد.

تروماهای جمعی برای افراد و گروه ها ویرانگر است. تروما یک رویداد فاجعه آمیز است که نه تنها بر قربانیان بلا واسطه، بلکه بر کل جامعه تأثیر می گذارد. همان طور که تروما در سطح فردی جهان بینی های فرضی را درباره «خود» و «موقعیت خود در جهان» در هم می شکند (جانوف بولمن، ۱۹۹۲)، ترومای جمعی نیز می تواند بی ارتباط با قربانی شدن اولیه (الکساندر و همکاران، ۲۰۰۴؛ وولهارت، ۲۰۱۲) نحوه درک بازماندگان از جهان و درک رابطه بین گروه خود و سایر گروه ها را تغییر دهد.

این که جنگ چگونه درک، معنا و یادآوری می شود می تواند بیان گر تروماهای جمعی ناشی از جنگ نیز باشد. تروما می تواند با قراردادن بازماندگان در معرض جنبه های تاریک طبیعت انسان، حس جهانی معنا را مختل کند؛ بنابراین، ایجاد معنا زمانی که افراد (گروه ها) با تجربیات تروماتیک زندگی مواجه می شوند، اهمیت ویژه ای دارد (پارک، ۲۰۱۳). در سطح فردی، این افراد به طور قابل توجهی میزان پریشانی روانی بالاتری از خود نشان می دهند.

بر این اساس روایت‌های مصاحبه‌شوندگان در سطح فردی بدین صورت است که اغلب پیامدهای جنگ را در چارچوب مشکلات عصبی تعریف می‌کنند؛ آنان اغلب مشکلات حال حاضر جامعه در زمینه مشکلات اعصاب و روان را نتیجه و پیامد جنگ می‌دانند. در این رابطه یکی از مصاحبه‌شوندگان این‌گونه بیان می‌دارد:

«موجیه، دچار موج انفجار شد ولی نفرت که خودش رو معرفی کنه. هم هنوز که هنوزه هیچ‌کسی سراغشان نیومده که بهشون رسیدگی کنه! عصبیه، بچه بود اون وقت، کسی نمی‌دونست چشمه، متوجه مشکلش نشدیم تا خیلی وقت بعد....» (فروزان)

برخی از روایان نیز با برجسب روان‌رنجور به دنبال ساخت هویت مخدوش‌شده افراد در اثر جنگ و مطالبه‌گری از دولت برای جبران خسارت‌های ناشی از جنگ هستند. به عقیده آنان، وقتی روان افراد مختل شود، انسان در سایر ابعاد و ساحت‌ها نیز دچار آسیب و عقب‌ماندگی خواهد شد. اغلب روایت‌ها بیان‌گر نارضایتی افراد از وضعیت حال حاضر جامعه هستند.

«الآن هم که عصبیه و روی اعصابش اثر گذاشته، آدم عصبی هست دیگه؛ کسی نمی‌تونه دو کلمه حرف بزنه عصبانی می‌شه. فرضاً آگه چیزی مطابق میلش نباشه، ناراحت و عصبی می‌شه» (نادر)

«همه‌ش جنگ بود، فرارکردن بود و بدبختی بود دیگه. پسرعمویم هم که شهید شد بچه‌هایش با بدبختی و فلاکت بزرگ شدن، الآن همه عصبی‌اند» (خدیجه)

حس روان‌رنجوری و تجربه پریشانی تنها در سطح فردی باقی نمی‌ماند بلکه در سطح اجتماعی خود را به شکل آسیب‌پذیری در تمام عرصه‌های زندگی و درکی از شکست‌خوردگی و بحران هویت نمایان می‌سازد. افراد تمام مشکلات امروزی خود و عدم تاب‌آوری در برابر معضلات و مشکلات زندگی را به آسیب‌های روانی منبعت از جنگ نسبت می‌دهند.

بر این اساس آنان بر این باورند که جنگ دارای پیامدهای مخرب رؤیت‌ناپذیری بوده که زندگی فردی و اجتماعی افراد را تحت تأثیر قرار داده است؛ بر همین مبنا و با ادعای عدم توجه مسئولین نسبت به پیامدهای رؤیت‌ناپذیر جنگ به سرزنش حاکمیت برخاسته و خود را خسران‌دیده می‌یابند؛ آنان معتقدند پیامدهای مخرب و رؤیت‌ناپذیر جنگ، زندگی اجتماعی افراد را به صورت‌های مختلفی دچار مشکلات و بحران‌های مختلفی کرده که در زندگی امروزه آن هویدا است؛ در این زمینه مطالعه‌شدگان این‌گونه می‌گویند:

«از لحاظ روحی که هنوز اثراتش هست، چه این‌که ما خودمون دیدیم و تجربه کردیم؛ اغلب افسرده‌ایم عصبانی هستیم، بدبختیم، الآنم همه نوع مریضی هست» (نرگس)

«مادرم زمان جنگ یکی از برادرهایم رو باردار بود، الآن اون بچه مشکل اعصاب داره و عصبیه؛ هرروز صدای هواپیما و خبر شهادت بوده هرروز خبر کشته شدن همسایه بوده که تو جبهه شهید شده و الآن جسدش رو آوردن! خوب این زن چطور آرامش داشته باشه؟ خوب معلومه این بچه‌ای که تو شکم مادریه مشکل دار به دنیا می‌آد» (رسول)

تجربه جنگ و فشارهای روانی ناشی از آن، طوری ابعاد گوناگون زندگی فرد را تحت تأثیر قرار داده که افراد، مرگ زود هنگام هم نسل‌های خود و نسل‌های پس از خود را به این مسئله ارتباط می‌دهند. جنگ با تداوم خود در قالب فشارهای روانی و عصبی منجر به زوال جسمی افراد شده و مرگ زود هنگام را برای آنان و خانواده‌هایشان به ارمغان آورده است. این همان فشارهایی است که بازگوکننده تداوم جنگ در میان نسل‌ها است. در این باره یکی از راویان روایت خود را این‌گونه بیان می‌کند:

«قدیم ۷ سال ۸ سال یک‌بار یه پیرزن یا یه پیرمردی می‌مرد، قدیم کسی نمی‌مرد الآن گورستان پُر، هر کس هم زنده است یه ناراحتی داره! همش در اثر این جنگه؛ وگرنه اثر چی می‌تونه باشه؟!» (مریم)

هنگامی که از دید راویان، جنگ به عنوان علت بنیادین رنج جسمی و روانی مطرح می‌گردد این به معنای شکل‌گیری نوعی ترومای جمعی است که جنگ را به عنوان واقعه‌ای با آسیب‌های جبران‌ناپذیر یادآوری می‌نماید؛ این درک و معنا از جنگ در نسل‌های گوناگون چه آنان که در معرض تجربه مستقیم جنگ بوده‌اند و چه نسل‌هایی که خاطرات جنگ را از زبان والدین و نسل قبل از خود شنیده‌اند و به نوعی جنگ را در خاطرات و بازتاب‌های آن بر زندگی نسل قبل از خود تجربه نموده‌اند مشترک است. بر این اساس زمانی که تجربه از سطح فردی عبور می‌کند و به سطح اجتماعی می‌رسد، آنگاه مطالبه‌گری جمعی آنان به شکل روایت‌هایی سر برمی‌آورد که از حاکمیت درخواست فهم زوایای مخرب رؤیت‌ناپذیر جنگ را دارد و این‌گونه درصدد است روایت خود از جنگ را به عنوان یک روایت اصیل اما نادیده گرفته شده وارد جامعه نموده و افکار عمومی و جامعه را متأثر سازد.

• زخم‌های نامرئی

پوسته جنگ با آثار مرئی جنگ شناخته خواهد شد؛ با بمباران‌های پیاپی و جان دادن‌ها زیر تیرها و حملات بی‌امان دشمن. روایت‌های رسمی از جنگ نیز غالباً بازگوکننده دردها و رنج‌های جسمانی جنگ است. از جمله می‌توان به بازنمایی شهادت، ازدست دادن عزیزان،

جراحات‌های جسمانی و مواردی از این دست اشاره داشت که به دلیل بازنمایی مکرر توسط گفتمان رسمی، تبدیل به روایتی مأنوس و آشنا از جنگ برای تمامی مخاطبان روایت‌های رسمی از جنگ گردیده است. با این حال، ازدست‌دادن‌های مکرر دراثنای جنگ، تنها محدود به صدمات جسمانی و آسیب‌های فیزیکی نیست، بلکه آنچه می‌تواند نسل‌های گوناگون را در رنج درهم‌تنیده و رهاننده‌ای گرفتار سازد، آثار غیرجسمانی جنگ است که به عقیدهٔ الکساندر می‌تواند با قراردادن اعضای یک اجتماع در معرض یک رویداد هولناک که آثار جاودانه و پاک‌نشدنی را بر آگاهی گروهی آنان باقی می‌گذارد، خطرات آن‌ها را برای همیشه نشان‌دار سازد و هویت آن‌ها را به صورت بنیادی و بازگشت‌ناپذیر تغییر دهد و این همان ترومای فرهنگی است که الکساندر در نظریات خود به آن اشاره داشته است.

راویان جنگ در هنگامهٔ درگیری در جنگ از صدمات غیرجسمانی جنگ و آثار مخرب آن بر روح و روان خود و خانواده‌هایشان آگاه نیستند. بر همین اساس زمانی که در حال تجربهٔ مستقیم جنگ می‌باشند جنگ برایشان همراه با تروما نیست؛ اما پس از سپری کردن جنگ در معنای درگیری مستقیم و بلاواسطهٔ آن، با بازگویی خطرات جنگ و آنچه هویت آنان را به عنوان جنگ‌زده خواهد ساخت، جاودانگی آثار جنگ بر روح و روان خود و اطرافیانشان را درک خواهند کرد و هولناک بودن چنین ضربه‌ای ضمن نگهداشت تمامی آنان زیر چتری به نام جنگ‌زدگی منجر به شکل‌گیری ترومای فرهنگی خواهد شد. به عبارت دیگر ترومای فرهنگی در سایهٔ شکل‌گیری هویت جنگ‌زده به عنوان نسل و گروهی که خطرات هولناک همراه با درد جاودانه‌ای را دراثنای جنگ تجربه نموده‌اند شکل خواهد گرفت. جنگ‌زدگی و رنج‌های ناشی از آن هویتی را شکل داده که راوی دردهای پایان‌نیافتنی و پاک‌نشدنی جنگ و خاص بودگی تجربهٔ مردم مناطق جنگ‌زده است.

«بعد از بمباران و فرو ریختن بمب روی خونه‌هامون، چند ماه رفته بودیم یه روستا توی کوه پناه گرفته بودیم. مدام در حال فرار و دنبال جون‌پناه بودیم، برای همین این چیزها رو به چشم کسی نمی‌اومد و دیده نمی‌شد که متوجه بشه این بچه چه آسیبی دیده. همین جور گذشت و اون هم بزرگ‌تر شد... مدرسه که می‌رفت می‌ترسید، وقتی معلم می‌خواست چیزی ازش بپرسه، می‌ترسید تا کلاس هشتم یا نهم رفت مدرسه، بعدش دیگه نرفت» (زینب)

راویان بر این باورند که آثار جنگ در تمام عرصه‌های زندگی آنان تداوم دارد. آن‌ها هنوز تمامی صحنه‌های دل‌خراش جنگ را با ناراحتی و حجم انبوهی از اندوه و اشک یادآور می‌شوند. این بدان معناست که جنگ نه تنها جسم و جان جنگ‌زدگان را دچار آسیب‌های

جبران ناپذیری نموده است بلکه آثار غیر جسمانی جنگ بر درد روح می افزاید.

«جنگ، خدا کنه نبینی؛ آثارش تموم نمی شه. یکی از همسایه ها بچه هاش رو برده بود فروشگاه برایشون کلوچه بخره که بمباران شده بود. یکی از بچه هاش کشته شد، اون یکی فلج شده. دختر یکی از همسایه ها هنوز که هنوزه اصلاً جنازه اش پیدا نمی شه (از بس تکه تکه شده بود)؛ غلام رضا هم پیدا نمی شه جنازه اش (از فرط تکه تکه شدن اجساد در اثر اصابت مستقیم موشک)».

«جنگ بدبختمون کرد. بمباران که شد، یکی از بمب ها به خونه حسینعلی خورد؛ بچه هاش داشتن با جوجه ها بازی می کردند، بمباران که شد بمب ها روی سر اینا فرود اومده بود»
(ناصر)

۶. بحث و نتیجه گیری

حافظه جمعی جنگ و آسیب های فرهنگی شامل خاطرات مشترک درگیری های تاریخی و زخم های عاطفی آن ها بر جوامع است که نقش مهمی در شکل دهی هویت های ملی و روایت های جامعه ایفا می کند و بر نحوه درک گروه ها از گذشته و حال خود تأثیر می گذارد. بر این اساس حافظه جمعی به دلیل تأثیر آن بر انسجام اجتماعی، گفتمان سیاسی و روابط بین گروهی قابل توجه است، زیرا اغلب منعکس کننده ارزش های اجتماعی گسترده تر و تفاسیر تاریخی است که می تواند جمعیت ها را متحد یا تقسیم کند. درک این پویایی ها، به ویژه در دورانی که با افزایش درگیری های جهانی و مبارزه برای به رسمیت شناختن تاریخی در میان گروه های به حاشیه رانده شده مشخص شده، ضروری است. با توجه به آنچه بیان گردید روایت های ایلامی ها از جنگ تحمیلی، به عنوان یکی از مناطق پُرتنش و آسیب دیده در طول این جنگ، حاوی لایه های پیچیده و تروماتیک است. این روایت ها، نه تنها یک توصیف تاریخی از وقایع است، بلکه بازتابی از تجربیات عمیق فردی و جمعی است که تحت تأثیر جنگ قرار گرفته اند.

روایت های ایلامی ها، مملو از نشانه های ترومای جمعی و فردی است. تجربیات وحشتناک جنگ، از جمله بمباران های هوایی، شهادت عزیزان و ویرانی زیرساخت ها، باعث ایجاد زخم های عمیق روانی در جامعه ایلام شده است. روایت های ایلامی ها، ترکیبی از روایت های فردی و جمعی است. در این روایت ها، تجربیات شخصی افراد با روایت های بزرگ تر از جنگ

و مقاومت درهم‌تنیده شده است. این روایت‌ها، هم‌زمان هم بیان‌گر درد و رنج فردی است و هم به‌عنوان ابزاری برای حفظ هویت جمعی و انتقال تجربیات به نسل‌های آینده مورد استفاده قرار می‌گیرند. نظریه‌های حافظه جمعی، به‌ویژه آن‌هایی که توسط مورس هالبواکس بیان شده است، نشان می‌دهد که خاطرات صرفاً خاطرات فردی نیستند، بلکه عمیقاً تحت تأثیر بافت‌های اجتماعی و هویت‌های گروهی هستند. باگذشت نسل‌ها، تفسیر رویدادهای تاریخی تکامل می‌یابد و اغلب روایت‌های ملی و هویت‌های جمعی را تغییر می‌دهد. این بازتفسیر مداوم سؤالات مهمی را در مورد اصالت حافظه جمعی ایجاد می‌کند، زیرا تغییر ارزش‌های اجتماعی می‌تواند اهمیت درک شده آسیب‌ها و پیروزی‌های گذشته را تغییر دهد. نتایج حاصل از واکاوی روایت‌های این مطالعه بیان‌گر این امر است که تجربه مرگ و ازدست‌دادن امکان حیات دراثنای جنگ می‌تواند معناهای متفاوتی را دربرداشته باشد. مرگ با درون‌مایه ایثار و شهادت دارای نوعی پذیرفته‌شدگی جان‌باختن است که از رهیافت گفتمان ایدئولوژیک حاکم مبنی بر ایجاد همبستگی خرد در میان توده‌ها ذیل یک باور ملی-مذهبی نمود می‌یابد. این نوع از مرگ با توجه به درون‌مایه ایدئولوژیک حاکم بر آن، اگرچه به‌ظاهر فقدان امکان حیات و ادامه زندگی است اما به دلیل باورهای کسانی که ایثار را به‌عنوان مسیر انتخابی خویش برگزیده‌اند چنین فقدان امکان ادامه حیات، دارای مفهوم نابودی، از بین رفتن و فنا شدن نیست؛ بلکه مرگ ایدئولوژیک دارای درون‌مایه‌ای از جاودانگی و برگزیدگی است که امکان ادامه حیات را در جهانی بدون محدودیت و ممنوعیت برای افراد فراهم می‌آورد.

این در حالی است که مرگ کودکان و زنان به‌عنوان شهروندان عادی که مبارزان خط مقدم جبهه جنگ نبوده‌اند فاقد درون‌مایه ایدئولوژیک به‌منظور ایجاد همبستگی خرد ذیل چتر همبستگی ملی-مذهبی بوده است. بر این اساس مرگ در اینجانه به معنای ایثار، شهادت و مسیری برای دست‌یافتن به جاودانگی بلکه با فنا، نابودی و اضمحلال حیات معنا می‌شود و این‌گونه است که معنای مرگ با توجه به عدم پشتوانه ایدئولوژیک می‌تواند تألمات و رنج‌های روانی بسیاری را برای شاهدان و راپیان جنگ به همراه داشته باشد و ترومای حاصل از آن وجوه مختلف زندگی افراد را متأثر سازد.

روایت‌ها همچنین بیان‌گر مفهومی تحت عنوان «زیستن در سایه هراس از مرگ» بوده است. تجربه آنچه در شهر رُخ داده سینه‌به‌سینه نقل می‌شود. صدای بمباران هوایی، مواجه شدن با خرابه‌های ساختمان‌هایی که تا چند روز پیش محل اسکان افراد بوده‌اند و حال چیزی بیش

از خرابه‌ای متروکه از آن باقی نمانده است و تدارک فرار هرروزه و هر لحظه‌ای سایه وحشت و هراس از مرگ را بر زندگی افراد مستولی می‌سازد. هراس از مرگ به نوعی دست و پنجه نرم کردن با مرگ مداومی است که تمایل به بودن، زنده ماندن و ادامه دادن را نیز در خود دارد. زیستن در سایه جنگ لزوماً دارای پیامدهای رؤیت پذیر نیست. جنگ به شکل پیامدهای مخرب و اغلب نامرئی به حیات خود ادامه می‌دهد؛ از این رو مخرب بودن جنگ تنها در پیامدهای رؤیت پذیر آن خلاصه نمی‌گردد. آنچه شاید در افراد نمود ظاهری نداشته باشد اما زندگی آنان را دگرگون می‌نماید و تمام عرصه‌های زندگی افراد را تحت تأثیر قرار خواهد داد تأثیرات مخرب جنگ بر روح و روان افراد خواهد بود. بر این اساس ابعاد رؤیت ناپذیر به نوعی منجر به تداوم جنگ در وجود افراد شده است. جنگی که آن قدر فشار روانی و عصبی ناشی از آن بوی تازگی و تداوم می‌دهد که هر لحظه در درون افراد زنده می‌ماند و افراد تمام زندگی خود و روزمرگی‌های خود را در چارچوب این آسیب‌های مخرب نامرئی و رؤیت ناپذیر معنا می‌نمایند.

یافته‌ها همچنین بیان گر این امر هستند که افراد خاطرات خود را در همان جهتی که حافظه جمعی در آن تکامل می‌یابد سوق می‌دهند. این که گذشته با چه کلماتی یادآوری می‌شود متصل به قراردادهای اجتماعی نانوشته‌ای است که حافظه جمعی جامعه را می‌سازد. زمانی که رویدادهای وحشتناک و فاجعه‌آمیز جنگ به ارجاعات اجتماعی مشترک و دارای بار عاطفی تبدیل می‌شوند می‌توان از چیزی تحت عنوان تروما یاد کرد. تروماهای جمعی برای افراد و گروه‌ها ویرانگر است.

هنگامی که از دید راویان، جنگ به عنوان علت بنیادین رنج جسمی و روانی مطرح می‌گردد این به معنای شکل‌گیری نوعی ترومای جمعی است که جنگ را به عنوان واقعه‌ای با آسیب‌های جبران ناپذیر یادآوری می‌نماید که این درک و معنا از جنگ در نسل‌های گوناگون چه آنان که در معرض تجربه مستقیم جنگ بوده‌اند و چه نسل‌هایی که خاطرات جنگ را از زبان والدین و نسل قبل از خود شنیده‌اند و به نوعی جنگ را در خاطرات و بازتاب‌های آن بر زندگی نسل قبل از خود تجربه نموده‌اند مشترک است. بر این اساس زمانی که تجربه از سطح فردی عبور می‌کند و سطوح اجتماعی را شامل می‌شود مطالبه‌گری جمعی آنان به شکل روایت‌هایی سر برمی‌آورد که از حاکمیت درخواست فهم زوایای مخرب رؤیت ناپذیر جنگ را دارد و این گونه درصدد است روایت خود از جنگ را به عنوان نوعی روایت مشروع اما نادیده گرفته شده وارد جامعه نموده و افکار عمومی و جامعه را متأثر سازد.

پوسته جنگ با آثار مرئی جنگ شناخته خواهد شد. با بمباران‌های پیاپی و جان دادن‌ها زیر تیرها و حملات بی‌امان دشمن. روایت‌های رسمی از جنگ نیز غالباً بازگوکننده دردها و رنج‌های جسمانی جنگ است که به دلیل بازنمایی مکرر توسط گفتمان رسمی تبدیل به روایتی مأنوس و آشنا از جنگ برای تمامی مخاطبان روایت‌های رسمی از جنگ گردیده است. تحلیل روایت‌های افرادی که جنگ‌زدگی و آوارگی ناشی از آن را تجربه نموده‌اند بیان‌گر این امر است که ازدست‌دادن‌های مدام دراثنای جنگ تنها محدود به صدمات جسمانی و دردهای مستولی‌شده بر جان نیست، بلکه آنچه می‌تواند نسل‌های گوناگون را در رنج درهم‌تنیده و رهاننده‌ای گرفتار سازد آثار غیرجسمانی جنگ است که به عقیده الکساندر می‌تواند با قرارداددن اعضای یک اجتماع در معرض یک رویداد هولناک که آثار جاودانه و پاک‌نشدنی را بر آگاهی گروهی آنان باقی می‌گذارد، خاطرات آن‌ها را برای همیشه نشان‌دار سازد و هویت آن‌ها را به‌صورت بنیادی و بازگشت‌ناپذیر تغییر دهد و این همان ترومای فرهنگی است که الکساندر در نظریات خود به آن اشاره داشته است. همچنین، یافته‌های پژوهش مؤید یافته‌های هیرشبرگر است. وی بر این باور است که ترومای فرهنگی یا ترومای تاریخی از تجربیات جمعی رنج ناشی می‌شود که بر روان جامعه در طول نسل‌ها تأثیر می‌گذارد. این شکل از تروما می‌تواند منجر به آسیب عاطفی مشترک شود و بر سلامت روانی افراد در جوامع آسیب‌دیده تأثیر بگذارد (هیرشبرگر، ۲۰۱۸: ۵).

بر این اساس یافته‌ها بیان‌گر این امر است که راویان جنگ در هنگامه درگیری در جنگ از صدمات غیرجسمانی جنگ و آثار مخرب آن بر روح و روان خود و خانواده‌هایشان آگاه نیستند. بر همین اساس زمانی که در حال تجربه مستقیم جنگ می‌باشند جنگ برایشان همراه با تروما نیست؛ اما پس از سپری‌کردن جنگ در معنای درگیری مستقیم و بلاواسطه آن، با بازگویی خاطرات جنگ و آنچه هویت آنان را به‌عنوان جنگ‌زده خواهد ساخت جاودانگی آثار جنگ بر روح و روان خود و اطرافیان خود را درک خواهند کرد و هولناک بودن چنین ضربه‌ای، ضمن نگهداشت تمامی آنان زیر چتری به نام جنگ‌زدگی، منجر به شکل‌گیری ترومای فرهنگی خواهد شد. به عبارت دیگر ترومای فرهنگی در سایه شکل‌گیری هویت جنگ‌زده به‌عنوان نسل و گروهی که خاطرات هولناک همراه با درد جاودانه‌ای را در اثناي جنگ تجربه نموده‌اند شکل خواهد گرفت. این یافته‌ها با آنچه زامپونی^۱ در نظریه خود بیان داشته است دارای قرابت است. وی بر این باور است که خاطرات جمعی جزء جدایی‌ناپذیر

1. Zamponi

شکل گیری و حفظ هویت های اجتماعی هستند و عمیقاً بر روابط بین گروهی تأثیر می گذارند. آن ها می توانند بر نحوه درک گروه ها از خود و دیگران تأثیر بگذارند و همبستگی درون گروهی را تقویت کنند و درعین حال به طور بالقوه خصومت برون گروهی را تقویت کنند. این پویایی به ویژه در خاطرات جمعی جنگ مشهود است، جایی که روایت های پیرامون درگیری ها می توانند هویت ملی و انسجام اجتماعی را شکل دهند (زامپونی، ۲۰۱۳: ۲).

جنگ زندگی و رنج های ناشی از آن هویتی را فارغ از گروه قومی و مذهبی شکل داده که راوی دردهای پایان نیافتنی و پاک نشدنی جنگ بر مردم مناطق جنگ زده است. با توجه به تجربه تروماتیک جنگ، به عقیده آوالوس^۱، شفای آسیب های جمعی نیازمند یک رویکرد جمعی، تمرکز بر ایجاد ایمنی و حمایت در روابط و تأکید بر اهمیت شناخت متقابل درد و همدلی است (آوالوس، ۲۰۲۱: ۴۹۵). پذیرش روایت غیررسمی جنگ زدگان از جنگ و پیامدهای جبران ناپذیر آن و نگاه ویژه به مناطق جنگ زده به منظور توسعه اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی این مناطق، با از بین بردن آثار جنگ زندگی می تواند تروماتیک بودن زیست پسا جنگ را در میان مردم این منطقه کم رنگ تر نماید که این امر در درازمدت می تواند درد و رنج حک شده در حافظه جمعی مردمان این مناطق را نیز التیام بخشد.

منابع

- جانعلیزاده چوب بستی، حیدر و فرزید، محمد مهدی (۱۳۹۵). نشانه شناسی حافظه جمعی جنگ ایران و عراق (دفاع مقدس): بررسی موردی تصاویر هم رسانی شده در شبکه های اجتماعی مجازی. نشریه مطالعات مردم شناسی، ۲۸-۴۹، (۱)۲، magiran.com/p2213400
- جمشیدی ها، غلامرضا و حمیدی، نفیسه (۱۳۸۶). تجربه زنانه از جنگ. پژوهش زنان، ۵(۲)، ۸۱-۱۰۸.
- رحیمی موقر، وفا، زرگر، موسی، ثابت دیوشلی، بهارک و کاربخش داوری، مرگان (۱۳۸۶). تیم تروما. طب و تزکیه ۱۶(۴)، ۴۰-۴۸.
- رضازاده، مینا و کاظمی، کاظم (۱۳۹۳). حافظه جمعی از تغییرات سبک زندگی با وقوع جنگ: مطالعه موردی شهر میاندوآب (ارائه یک نظریه زمینه ای). دومین کنفرانس ملی جامعه شناسی و علوم اجتماعی، تهران. <https://civilica.com/doc/348837>
- رئیس زاده، محمد و کرملی، مازیار (۱۴۰۱). ترسیم نقشه علمی مقالات حوزه ترومای نظامی با استفاده از تحلیل هم واژگانی در مدلاین. طب نظامی، ۲۰(۵)، ۴۷۶-۴۸۷.
- عباداللهی چندائق، حمید و یزدان عاشوری، فاطمه (۱۳۹۲). تاریخ معاصر ایران در حافظه جمعی ایرانیان مطالعه ای بین قومی. مطالعات جامعه شناسی (نامنه علوم اجتماعی سابق)، ۲۰(۲)، ۴۳-۸۲.

1. Avalos

doi: 10.22059/jsr.2014.56272

- عبدالملکی، سیماء، مشایخ، مریم و ثنایی ذاکر، باقر (۱۴۰۰). پیش‌بینی رشد پس از تروما بر اساس صمیمیت خانواده و کیفیت زندگی کاری معلمان جانباز. روانشناسی نظامی، ۱۲(۴۵)، ۷۳-۹۲. doi:20.1001.1.25885162.1400.12.45.5.4
- فرزید، محمد مهدی و جانعلی زاده، حیدر (۱۳۹۷). حافظه جمعی نسل‌ها از جنگ هشت‌ساله ایران و عراق. مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۱۴(۵۰)، ۳۵-۵۸.
- کمال، اشرف السادات، ابوالمعالی، خدیجه و آقایی پور گواسرای، مائده (۱۳۹۵). مقایسه اثربخشی آموزش تکنیک‌های شناختی-رفتاری و آموزش طرح‌واره‌محور بر تعدیل علائم ترومای ثانویه در همسران جانبازان مبتلا به اختلال استرس پس از آسیب. مجله علمی پزشکی جندی شاپور، ۱۵(۲)، ۱۸۷-۲۰۰.
- ملکاری، بختیار و کریمیان، نادر (۱۳۹۲). بررسی پیامدهای روانی-جسمانی بمباران شیمیایی بر آسیب‌دیدگان آن در شهر سردشت به روش کیفی. فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی، ۴(۱۴)، ۴۳-۵۶. doi: 10.22054/qccpc.2013.6094
- نوربالا، احمدعلی (۱۳۸۱). اختلالات روان‌پزشکی ناشی از جنگ در ایران. طب نظامی، ۴(۴)، ۲۵۷-۲۶۰.
- نورمحمدی، حمزه‌علی، شرفی، علی، معصومی، آرزو و عرب خردمند، جلیل (۱۴۰۰). تحلیل روند موضوعی مقاله‌های ترومای جنگی در ایران. بهداری رزمی دفاع مقدس و مقاومت، ۴(۲)، ۹۲-۱۰۸. doi:10.30491/jcm.2021.161037
- Alexander, J.C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N.J., & Sztompka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press. <https://muse.jhu.edu/book/25401>
- Alexander, J., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N., & Sztompka, P. (Eds.). (2004) *Cultural Trauma and Collective Identity: Toward a Theory of Cultural Trauma*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Ashikuzzaman, M.D. (2024). Role of Community Archives in Preserving Local Histories. <https://www.lisedunetwork.com/role-of-community-archives-in-preserving-local-histories/>
- Avalos, N. (2021). What Does It Mean to Heal from Historical Trauma? *AMA J Ethics*. 2021;23(6): E494-498. <https://journalofethics.ama-assn.org/article/what-does-it-mean-heal-historical-trauma/2021-06>
- Bar-Tal, D., & Antebi, D. (1992). Beliefs about negative intentions of the world: a study of the Israeli siege mentality. *Polit. Psychol.* 13, 633-645. doi: 10.2307/3791494
- Boudewijn, P. (2024). Sunken Red: Inscribing the Pacific War as a Cultural Trauma into Dutch Cultural Memory. *Dutch Crossing*, 48(2), 155-178. <https://doi.org/10.1080/03096564.2024.2319968>.
- Borghi, M. (2020). On war and memory: First World War memorials and collective memory in Britain, France and Germany. *National Identities*, 23(5), 555-571.

<https://doi.org/10.1080/14608944.2020.1860924>

- Brown, A., Kouri, N., & Hirst, W. (2012). Memory's Malleability: Its Role in Shaping Collective Memory and Social Identity. *Frontiers in Psychology* 257 (3), 1–3. [10.3389/fpsyg.2012.00257](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2012.00257)
- Canetti, D., Hirschberger, G., Rapaport, C., Elad-Strenger, J., Ein-Dor, T., & Rosenzweig, S. (2018). Holocaust from the Real World to the Lab: the effects of historical trauma on contemporary political cognitions. *Polit. Psychol.* 39, 3–21. doi: 10.1111/pops.12384
- Charmaz, Katy (2000). Grounded theory: objectivist and constructivist methods. In Denzin NK, Lincoln YS, (eds.), *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage, 509–535.
- Cordonnier, A., Rosoux, V., Gijs, A.-S., & Luminet, O. (2022). Collective memory: An hourglass between the collective and the individual. *Memory, Mind & Media*, 1, e8, 1–16. doi:10.1017/mem.2022.1 <https://www.cambridge.org/core/journals/memory-mind-and-media/article/collective-memory-an-hourglass-between-the-collective-and-the-individual/5808E3D138B0FD84614C682812977992>.
- Damousi, J., Silverstein, J., & Tomsic, M. (2020). 'Never Forget that This Has Happened': Remembering and Forgetting Violence. In L. Edwards, N. Penn, & J. Winter (Eds.), *The Cambridge World History of Violence* (pp. 616–636). chapter, Cambridge: Cambridge University Press.
- Davis, C. G., Nolen-Hoeksema, S., & Larson, J. (1998). Making sense of loss and benefiting from the experience: two construals of meaning. *J. Pers. Soc. Psychol.* 75, 561–574. doi: 10.1037/0022-3514.75.2.561
- Dekel, R., & Solomon, Z. (2007). Secondary traumatization among wives of war veterans with PTSD. *Combat stress injury: Theory, research, and management*, 34, 137–57.
- Frankl, V. E. (1959/1976). *Man's Search for Meaning*. New York, NY: Pocket.
- Goldstein, L.A., Dinh, J., Donalson, R., Hebenstreit, C.L., & Maguen, S. (2017). Impact of military trauma exposures on posttraumatic stress and depression in female veterans. *Psychiatry Research*, 249, 281–285.
- Halbwachs, M. (1941). *La Topographie Legendaire des Evangilles en Saint-Terre*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago: Chicago University Press.
- Hirschberger, G., Ein-Dor, T., Lifshin, U., Seeman, S., & Pyczynski, T. (2017). When criticism is ineffective: the case of historical trauma and unsupportive allies. *Eur. J. Soc. Psychol.* 47, 304–319. doi: 10.1002/ejsp.2253
- Hirschberger, G. (2018). Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology*. 10.1–14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>

- Johnson, R., McLennan, G., Schwartz, B., & Sutton, D. (Eds) (1982). *Studies in History Making and Politics*. London: Hutchinson.
- Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma*. New York, NY: Free Press.
- Khan, A.J., Li, Y., Dinh, J.V., Donalson, R., Hebenstreit, C.L., & Maguen, S. (2019). Examining the impact of different types of military trauma on suicidality in women veterans. *Psychiatry Research*, 274, 7-11.
- Klar, Y., Schori-Eyal, N., & Klar, Y. (2013). The “Never Again” state of Israel: the emergence of the Holocaust as a core feature of Israeli identity and its four incongruent voices. *J. Soc. Issues* 69, 125–143. doi: 10.1111/josi.12007
- Knott, D. (2020). *Collective Memory, Reconciliation, and Disillusionment: Monuments in Post-Civil War Settings*. <https://yris.yira.org/essays/collective-memory-reconciliation-and-disillusionment-monuments-in-post-civil-war-settings/>
- Leonor, R. (2024). Framing the Memory of a War: Examining the Narratives of War Memorials in South Korea and the Philippines in *Remembering Korean War Memories*. *Journal of Public Value*, 7, 43-58. 10.53581/jojopv.2024.7.1.43
- Lifton, R. J. (2005). Americans as survivors. *N. Engl. J. Med.* 352, 2263–2265. doi: 10.1056/NEJMp058048
- Mark, K.M., Stevelink, S.A., Choi, J., & Fear, N.T. (2018). Post-traumatic growth in the military: a systematic review. *Occupational and Environmental Medicine*, 75(12), 904-15.
- Middleton, D., & Brown S. D. (2005). *The Social Psychology of Experience: Studies in Remembering and Forgetting*. San Francisco, CA: Sage.
- Misztal, B. (2003). *Theories of Social Remembering*. Philadelphia: Open University Press.
- Miuller, K. (2023). From Collective Memory and Cultural Trauma to Contemporary School History Textbook Narration of Colonial Period in Lithuania. *Scientific Readings of Young Historians*, 160-172. <https://doi.org/10.22364/jvzl.08.13>.
- Orianne, J. F., & Eustache, F. (2023). Collective memory: between individual systems of consciousness and social systems. *Frontiers in psychology* (14), 1-14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1238272>
- Park, C. L. (2013). Trauma and meaning making: Converging conceptualizations and emerging evidence. In J. A. Hicks, and C. (Eds.), *The Experience of Meaning in Life* (pp. 61-76). Routledge: New York, NY: Springer.
- Pennebaker, J. W., Paez, D., & Rime', J. (Eds.). (1997). *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Inc.
- Randolph, Jacob, (2021). *Remembering the Experience of War: A Sensory Study of the Vietnam War and Collective Memory*. Master's Theses. 3178. <https://scholars>.

fhsu.edu/theses/3178

- Ring, M., Eyerman, R., & Madigan, T. (2017). Cultural Trauma, Collective Memory and the Vietnam War. *Croatian Political Science Review*, 54(1-2), 11-31. <http://hrcak.srce.hr/183298>
- Schiraldi GR. (2009). *The post-traumatic stress disorder sourcebook*. 5th ed, New York: McGraw-Hill.
- Tinsley, M. (2016). War, Collective Memory, and Identity. In J. Stone, R. Dennis, P. Rizova, A. Smith, & X. Hou (Eds.), *Wiley-Blackwell Encyclopedia of Race, Ethnicity, and Nationalism* John Wiley & Sons Ltd. <https://doi.org/10.1002/9781118663202.wberen679>
- Uesugi, Y. (2023). Anomalies in Collective Victimhood in Post-War Japan: 'Hiroshima' As a Victimisation Symbol for the Collective National Memory of War. *War & Society*, 43(1), 44–61. <https://doi.org/10.1080/07292473.2023.2273034>.
- Vollhardt, J. R. (2012). Collective victimization. In *Oxford Handbook of Intergroup Conflict*, ed. L. Tropp (New York, NY: Oxford University Press), 136–157.
- Woolley, T., Round, J.A., & Ingram, M. (2017). Global lessons: developing military trauma care and lessons for civilian practice. *British Journal of Anaesthesia*, 119, 135-142.
- Yehuda, R., Halligan, S. L., & Bierer, L. M. (2002). Cortisol levels in adult offspring of Holocaust survivors: relation to PTSD symptom severity in the parent and child. *Psychoneuroendocrinology* 27, 171–180. doi: 10.1016/S0306-4530(01)00043-9
- Zamponi, L. (2013). Collective Memory and Social Movements. Snow, D., Della Porta, D., Klandermans, B. and McAdam, D. (Eds.) *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*. 1-4 https://www.academia.edu/4146472/Collective_Memory_and_Social_Movements

References in Persian

- Abdolmaleki, S., Mashayekh, M. & Sanaei Zaker, B. (2021). Prediction of Post-Traumatic Growth Based on Family Intimacy and Quality of Work Life in Disabled Veteran Teachers, *Journal of Military Psychology* 12 (45), 73-92.
- Ebadollahi Chanzanagh, H., & Yazdanashouri, F. (2014). Contemporary history of Iran in the Iranian collective memory: A cross-ethnic study. *Sociological Review*, 20(2), 43-82.
- Farzbod, M., & Janalizadeh Chob Basti, H. (2018). Collective Memory of Generations of the Iran-Iraq War, *Journal of Cultural Studies Communication*, 14(50), 35-58.
- Jamshidiha, Gh., & Hamidi, N (2007). Female Experience of War. *Woman in Development & Politics*, 5(2).

- Janalizadeh Chob Basti, H., & Farzbod, M. (2016). Semiotics of Collective Memory of the Iran-Iraq War (Holy Defence): A Case Study of the Shared Images in Virtual Social Networks, *Journal of Anthropological Studies*, 2(1), 28-49.
- Kamali, A., Abolmaali, Kh., & Aghaeipour Gavasaraei, M. (2016). Comparison of the Effectiveness of Cognitive-Behavioral Techniques Training and Schemes-Based Training on the Adjustment of Secondary Trauma Symptoms in Spouses of Veterans with Post-Traumatic Stress Disorder, *Jundishapur Scientific Medical Journal*, 15(2), 187.
- Malkari, B., Karimian, N., Farahbakhsh, N., & Esmaili, M. (2013). A Qualitative Study of the Psycho-Physical Consequences of Chemical Bombardment on the Victims of Sardasht City, *Quarterly of Counseling Culture and Psychotherapy*, 4(14), 43-56.
- Noorbala A. A. (2003). Psychiatric Disorders in Combatants, *Journal of Military Medicine*, 4(4), 257.
- Nourmohammadi, H., Sharafi, A., Masoomi, A., & Arabkheradmand, J. (2021). Analysis of Thematic Trend of the War Trauma Articles in Iran, *Journal of Holy Defense and Resistance Combat Medical*, 4(2), 92-108.
- Raeeszadeh, M., & Karamali, M. (2018). Scientific Mapping of Military Trauma Papers using Co-Word Analysis in Medline. *Journal of Military Medicine*, 20(5), 476-487.
- Rahimi Movaghar, V., Zargar, M., Sabet Divesheli, B., & Karbakhsh Davari, M. (2008). Trauma Team. *Teb Va Tazkieh*, 16(3-4(66-67)), 40-48.
- Rezazadeh, M., & Kazemi, K. (2015). Collective memory of the war the lifestyle changes: a case study in miandoab. 2nd Sociology & Social Sciences Conference, Tehran, Iran.